

УЗД.2

338

М-26

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МАКРОИҚТИСОДИЁТ

(маърузалар матни)

БАРЧА БАКАЛАВРИЯТ ЙЎНАЛИШЛАРИНИНГ
ИҚТИСОДИЁТ МУТАХАССИСЛИКЛАРИ УЧУН

338

M-26

Тажриба тариқасида

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

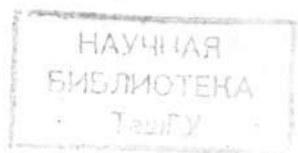
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ

«Информатика» кафедраси

МАКРОИҚТИСОДИЁТ
(маърузалар матни)

**БАРЧА БАКАЛАВРИЯТ ЙЎНАЛИШЛАРИНИНГ
ИҚТИСОДИЁТ МУТАХАССИСЛИКЛАРИ УЧУН**

Мазкур маъруза матни бўйича
фикр ва мулоҳазалар вазирлик-
нинг Ўқув адабиётларни нашрга
тайёрлаш марказига юборилиши
сўралади.

ТОШКЕНТ – 2000

В. 1795

Тавсия қилинди: «Макроиктисодиёт» кафедраси мудирин
проф. Ишмухамедов А.Э.

Тузувчи: проф. Ишмухамедов А.Э.
доц. Жумаев Қ.

Тикризчилар: доц. Хакимова М.
проф. Шодмонов Ш.

Режа:

1. Микро-макроиқтисодий.
2. Макроиқтисодийнинг предмети ва унинг бошқа иқтисод фанлари билан алоқолари.
3. Макроиқтисодий моделлар.
4. Ресурслар, махсулотлар, даромодлар ва харажатларнинг доиравий айланиши.
5. Ёпиқ ва очик иқтисодий тушунчаси.

1. Жамиятнинг барча иқтисодий ва ижтимоий фаолиятларини ўрганиш ва юритишда фундаментал муаммога дуч келамиз. Бу муаммо авволем бор табиат бизга инъом этган ресурсларнинг чегараланганлигидир. Демак, инсоният хоҳлаганича ресурслар имкониятига эга эмас. Шунинг учун биз инсоният фаолияти учун моддий неъматлар яратиш жараёнларини ўрганиб чиқишимиз керак. Бу эса ўз навбатида иқтисодийни ўрганиш демакдир. Чунки, иқтисод-грекча сўз бўлиб уй хўжалигини юритиш санъати демакдир. Эндиликда ушбу фан уй хўжалигини юритиш эмас, балки худудлар, мамлакатлар ва жаҳон хўжалигини юритиш санъати билан шуғулланмоқда. Бунинг исботи сифатида ишлаб чиқариш соҳаларида ташкил этилаётган корхоналар, фирмалар, корпорациялар, қўшма корхоналар ва фирмалар каби кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

Иқтисодий кенг ва чуқур маъноли муаммоларни ўрганеди. Лекин иқтисодчилар ўрганадиган муаммолар ва ҳал қиладиган вазифаларни қисқача қуйидагича таърифлаш мумкин: Биринчидан, инсон чегараланган имкониятлар даражасида яшайди. Инсоннинг ақлий ва жисмоний имкониятлари, вақт, маблағ ва барча ресурслари чегараланган. Вақтнинг чегараланганлиги у ёки бу ишлаб чиқаришни маълум вақт давомида амалга оширишни тақоза қилади. Маблағларнинг чегараланганлиги у ёки бу мақсадларни амалга оширишни молиявий жихатдан мушкуллаштиради.

Демак, шахс ва жамият фаровонлиги чегараланган имкониятлардан оқилана фойдаланиш билан боғлиқ экан. Яъни, ресурсларнинг чегараланганлигини иқтисодий ўрганиш принципал ахамиятга эга. Бунинг маъноси шуки, барчанинг бир вақтнинг ўзида барча эҳтиёжларини қондириб бўлмайди. Агарда ресурслар чегараланмаган бўлмаганда эди, у ҳолда мақсадларга эришиш ва махсулотларни истеъмолчиларга самарали қилиб тақсимлашга зарурат бўлмаган бўлар эди.

Бугунги кунда мавжуд бўлган — инфляция, ишсизлик, харбий харажатлар, бюджет камомати, қашшоқлик ва тенгсиз-

лик, атроф мухитнинг ифлосланиши, бизнесни давлат томонидан тартибга солиш ва шу кабилар туб мохияти жихатидан чегараланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммрсини билдиради. Еундан шундай хулосага келишимиз мумкинки шахс, корхона, худуд, мамлакат ва хатто халқаро миқёсларда ҳам иқтисодиёт билан шуғулланиш объектив зарурат экан.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммоларни ўз вақтида ва жой-жойида хал қилишда кўпгина иқтисодий фанлар қатори микро ва макроиқтисодиёт фанлари ҳам бевосита шуғуллана-ди. Масалан, бирор-бир мамлакат иқтисодиётини ривожлан-тириш учун хар хил қарор ва қонунлар қабул қилишда иқти-содчилар икки хил тахлиллар орқали ёндошадилар. Яъни, микроиқтисодий ва макроиқтисодий ёндошувлардан иборат.

Микроиқтисодий ёндошув ёки микроиқтисод бу бирор бир аниқ иқтисодий бирликни тўлиқ тахлил қилишдан иборатдир. Масалан, бирор-бир ишлаб чиқариш корхонасини ўрганиш, яъни, корхонини ташкил қилишдаги ички (инсонлар, ишлаб чиқариш воситалари, капитал ва маълумотлар билан таъминланганлик даражаси) ва ташқи (маъмурий ва марказий бошқарув ташкилотлари, истеъмолчилар, ишлаб чиқариш компонентларини этказиб берувчилар ва аҳоли яшаши жойларига узоқ-яқинлиги) омиллар, ишлаб чиқарган маҳсулотларининг харажатлари, фойдаси, тушуми тўланадиган солиқлар ва шунингдек корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган барча жараёнларини тўлиқ ўрганишдан иборатдир. Ёки бошқача қилиб айтганда ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишини алоҳида олинган корхона, тармоқ худуд даражасида ўрганишдан иборатдир.

Макроиқтисодиёт эса кенг кўламдаги иқтисодиёт билан шуғулланади. Унинг объекти бўлиб ялпи ишлаб чиқариш, иш билан бандлик, бахо ва ташқи иқтисодий савдо, инфляция хисобланади. Яъни, ресурслар, товарлар ва даромадлар доиравий айланишнинг халқ хўжалиги ёки мамлакат миқёсида ўрганишлардан иборат. Ҳозирги жаҳон хўжалиги ривожланган, илмий техника тараққиёти даврида барча мамлакатларнинг иқтисодиётлари узвий боғлиқдир. Мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва мудофаа қобилиятлари кўп жихатдан уларнинг макроиқтисодиётига боғлиқдир. У мураккаб ва кўп қиррали масалаларни ўз ичига олганлиги туфайли ҳозирда иқтисодчилар орасида макроиқтисодиёт мунозарали фан бўлиб келмоқда.

2. Макроиқтисодиёт фани мамлакат иқтисодиёти ва унинг ялпи ишлаб чиқаришининг ўсиши, пасайиши, тургунлик даврларини иқтисодий тахлил қилади ва уни тартибга солиш

иқтисодий механизмларни яратади. Бунда макроиқтисодиёт назарияси асосланилади.

Барча мавжуд бўлган ресурслардан оптимал фойдаланиш, ҳамда иқтисодий ўсиш учун зарур бўлган шарт-шароитларни муваффақият билан таъминлаш учун иқтисодчи макроиқтисодий жараёнларни таҳлил қила билиши, иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларни яхши билиш, иқтисодий жихатдан тўғри хулосалар чиқара олиши ҳамда бу хулосаларнинг тўғри ва асосланган эканини исботлаб бера олиши керак. Бундай мутахассислар тайёрлашда «макроиқтисодёт» муҳим роль ўйнайди. Курсни ўрганиш макроиқтисодий жараёнларнинг илмий асосларини ҳамда илғор мамлакатлардаги бу жараёнларни тартибга солиш амалиёт ва тўпланган бой тажрибаларни ўзлаштириш имконини беради. Республика иқтисодиёти янгича муносабатларга ўтиш босқичида турган шароитда бу масалалар айниқса аҳамиятлидир. Чунки бозор иқтисодиёти олдинги тизимдан нафақат принцип жихатдан фарқ қилувчи хўжалик модели, балки ўз ахлоқ талабларига эга бўлган бошқа бир фалсафа ҳамдир.

Нисбатан кенгрок бўлган амалий иқтисод фани сифатида «Макроиқтисодиёт» курсининг аҳамияти шундаки, у бошқа иқтисодий фанларнинг концентрациялашган йиғиндиси сифатида хизмат қилади, ҳамда бу фанларни билишга таянади. Макроиқтисодиёт корпорациялар, уй-хўжаликлари ва ҳукуматнинг ўзаро манфаатларига тааллуқли кўпгина масалаларни ечишда тўғри йўналишлар беради. Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммоларни ўрганиш макроиқтисодиёт фанининг предмети бўлиб ҳисобланади.

«Макроиқтисодиёт» ўқув фани сифатида бошқа иқтисодий фанлар, айниқса, «микроиқтисодиёт», иқтисодий математика, иқтисодий кибернетика, тармоқлараро баланс, лойихалар таҳлили, миллий иқтисодиёт ва шу каби кўпгина фанлар билан ҳаммаврқас боғланган. Чунки уларнинг барчаси учун иқтисодиёт ягона тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодчилар макроиқтисодиётни бошқа иқтисодий фанлар билан алоқаларини ривожлантириш йўлларини тадқиқ қилишда инсонларнинг самарали ҳаракати гипотезасидан фойдаланишади.

Инсонларнинг самарали ҳаракати — бу чегараланган имкониятлар шароитида уларнинг максимум самарага эришиш учун қиладиган хатти-ҳаракатидир. Унда индивид ўзининг эҳтиёжини: 1-иш ҳақини максимум қондирилишига, 2-корхона — максимум фойда учун, 3-давлат эса аҳолини ижтимоий фаровонлигини оширишга ҳаракат қилади. Демак, инсонларнинг самарали ҳаракати уларнинг табиий ҳаракати бўлиб, унинг объек-

тив кучлари мажмуасидан илмий фойдаланиш улкан иқтисодий муаммолардан биридир. Инсонларнинг самарали харакати уларнинг «мустақил хохишлари» дан келиб чиқади. Масалан, хар бир инсон ўз харакатининг самарали бўлишини қўзлайди, яхши, моддий ва маънавий бой яшашни истайди ва бу мақсадга интилади. Барча хохиш-истакларни ўрганиш, ресурслар, вақт ва инсон харакатининг чегараланганлиги хар доим бир нечта масалаларнинг хал қилинишини тақозо этади. Бу макро ва микроиқтисодиётнинг муаммоларидир.

3. Олдинги саволларда кўриб ўтганимиздек макроиқтисодиёт бошқа иқтисодий фанлар каби мамлакат халқ хўжалигини бутунлигича ёки унинг йирик тармоқларини ва шунингдек халқаро иқтисодиётни ривожлантириш муаммоларини ўрганadi. Хар қандай мамлакат халқаро иқтисодий интеграцияда бирор-бир махсулотни экспорт қилади ва бирор-бир махсулот импорт қилади. Демак, бирор-бир мамлакат ўз ички эhtiёжларини ва халқаро эhtiёжларни таъминлаш учун халқ хўжалиги миқёсида нима, қандай, қанча ва ким учун ишлаб чиқариш керак ҳамда мамлакат иқтисодий тизими бўлаётган ўзгаришларга тайёрими деган муаммоларни хал қилиши лозим.

Бундай муаммоларни ечишда иқтисодчилар турли хил моделлардан фойдаланади. Моделлар у ёки бу иқтисодий жараённинг умулашган, соддалашган кўринишини ифодалайди. Масалан, Ёзбекистоннинг барча табиий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиб ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол махсулотлари ишлаб чиқаришни кўиб чиқайлик.

Графикда ОХ горизантал ўқи истеъмол буюмларини, ОУ вертикал ўқи ишлаб чиқариш воситаларининг ўсиши ёки камайишини кўрсатади.

АВСД эгри чизиги барча ресурслардан максимал даражада фойдаланилганда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларининг мумкин бўлган ишлаб чиқариш имкониятларини кўрсатади.

Ушбу графикдан биз учта бир-бири билан боғлиқ бўлган тушунчалар: ресурсларнинг чегараланганлигини, хар бир нуқта бўйича ўзига хос вариантларда ишлаб чиқариш бўлишлиги ва харажатлар ўзгаришини кўраимиз. Масалан, F нуқтани олсак, у нуқтада махсулот ишлаб чиқариш имкониятларидан кам даражада ишлаб чиқаришни ифодалайди. Аксинча, E нуқта бўйича максимал имкониятларда ҳам ишлаб чиқаришнинг қуввати, ресурслар етишмайди.

Ёки В ва С нуқталарни таққослаб кўрайлик. В нуқтани танласак, С нуқтага нисбатан биз истеъмол буюмларидан (Хв) камроқ ва ишлаб чиқариш воситаларидан (Ув) кўпроқ ишлаб чиқаришни танлаган бўламиз. Аниқроғи В нуқтадан С нуқтага

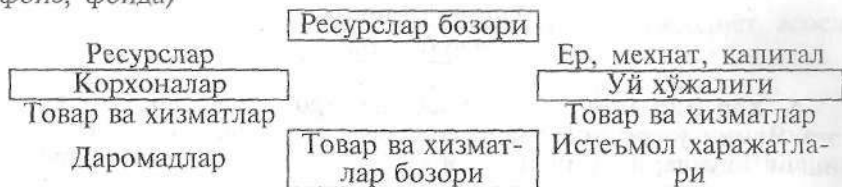
ўтишда биз қўшимча $X = OX_c - OX_b$ истеъмол буюмлари оламиз. Бироқ бу ҳолда биз Y ни йўқортамиз. ($Y = OY_b - OY_c$). Яъни ресурсларни халқ истеъмол маҳсулотларига қўшимча сарфлаб, қўшимча халқ истеъмоли маҳсулотлари оламиз. Худди шунча ресурслар ва имкониятларни ишлаб чиқариш воситаларидан йўқортамиз.

Эгри чизиқ (АВСД) максимал имкониятни кўрсатар экан, макроиқтисодиёт унинг чегарасидан ташқарига (масалан, Е нуқтага) юқори ва ўннга чиқиши мумкинми — деган савол туғилади. Агар янги техника ва технологик жараёнлар халқ хўжалигининг барча тармоқларига баробар киритиладиган бўлса, АД эгри чизиқ А1, Д1 эгри чизиққа кўчирилиши мумкин. У ҳолда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятлари баробар, бир текис кенгайди. Е нуқтадаги ишлаб чиқаришга эришиш мумкин.

Агар янгиликлар ишлаб чиқариш воситаларга жорий қилинса, уҳолда ишлаб чиқариш имкониятлари ишлаб чиқариш воситаларига қараб кенгайди ва у қуйидагича кўринишда бўлади.

4. Хар қандай иқтисодий тизимда: режали ёки аралаш товар ва хизматлар такрор ишлаб чиқариш умумий жараёнини иқтисодий ресурслар, товар ва хизматлар ҳамда даромадларнинг доиравий айланиш кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Асосан хусусий мулкка таянган иқтисодий тизимларда бундай доиравий айланиш корхоналар ва уй хўжалиги ўртасида амалга оширилади.

Ресурсларга Пуллик даромадлар (иш хақи, харажатлар, рента, фоиз, фойда)

Юқоридаги чизмадан кўриниб турибдики, уй хўжаликлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни ресурслар бозорига етказиб берадилар, корхоналар эса бу ресурсларни сотиб турли хил маҳсулотларга, хизматларга айлантирадилар, ўз навбатида уларни тайёр маҳсулотлар ва хизматлар бозорига етказиб бералади. Айни пайтда ресурслар, товарлар ва хизматлар харакати билан ёнма-ён даромадларнинг ҳам доиравий айланиши амалга оширилади. Яъни уй хўжаликлари ўзлари

етказиб берган иқтисодий ресурслари эвазига даромад олади ҳамда уларни товарлар ва хизматлар истеъмол қилиш учун сарфлайди, ёки аксинча корхоналар ресурслар учун сарф харажатлар қилди ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш эвазига даромад олади. Бу ерда барча ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнлари фақат бозор орқали бошқарилади, бошқача айтганда ресурслар товарлар ва хизматлар бозоридаги шаклланган талаб ҳамда таклиф ёрдамида бошқарилади.

Иқтисодиётда фақат баҳо ёки фақат давлат режаси ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнларининг бир текис кечишини таъминлашга қодир эмас. Бозор тизимида доима қайтарилиб туриладиган иқтисодий инқирозлар ва режали тизимнинг емирилиши бунинг яққол номоеън этди. Шу билан бирга тартибга солишнинг бозор ва режа механизмларидан қўшиб фойдаланишга асосланган аралаш иқтисодий тизимнинг хаётийлигини жахон амалиёти тасдиқлади.

Кейинги чизмадан кўриниб турибдики ресурслар, товарлар ва даромадларнинг узлуксиз харакати ҳам бозор орқали ҳам давлат аралашуви билан таъминланган.

Бунда ҳукумат ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларни харакатини бевосита бошқармайди, балки ресурслар ва товарлар бозорларида ўзининг қатнашуви билан уларнинг иқтисодий фаолиятига қулай шароитлар яратади.

Ресурслар бозори

Корхоналар

Давлат

Уй хўжалиги

Товар ва хизматлар бозори

5. Хар бир мамлакат кўплаб халқаро иқтисодий алоқаларга эга. Яъни, ўзаро товарлар, хизматлар, ахборатлар, капитал ва ишчи кучлари билан айирбошлашлардан иборат. Бундай алоқаларнинг ривожланиш даражасига қараб иқтисодиётнинг қай даражада очиклиги аниқланади.

Очиқ иқтисодиёт бу шундай иқтисодки, унда мамлакатнинг барча фуқоралари халқаро товар ва капитал бозорида олдирдиларни чекланмаган холда амалга оширишлари мумкин. Бироқ, шундай мамлакатлар ҳам борки ўзининг қобиғига ўралиб қолган. Масалан, собиқ СССР — нинг урушгача бўлган даври. Халқаро савдода иштирок этмайдиган иқтисодиёт ёпиқ иқтисодиёт деб аталади. Таъкидлаш лозимки ҳозирги кунда мулоқ бундай иқтисодиёт мавжуд эмас. Аммо, макроиқтисодий

тахлил ва истиқболни белгилашда фойдаланиладиган моделларда бундай мавхумларга йўл қўйилади. Ёпиқ иқтисодиёт моделида товарлар, хизмат ва капитал оқимлари миллий чегаралар ташқарисига чиқмайди ҳамда унда асосий макроиқтисодий айнаият қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y = C + I + G \quad \text{бунда,}$$

Y — миллий махсулот, даромад.

C — уй хўжалигининг ўз мамлакатада ишлаб чиқарилган махсулотларни харид қилишга сарфланган истеъмол харажатлари.

I — шу мамлакат ишлаб чиқарувчиларининг ўз мамлакати инвестиция товарларига харажатлари.

G — давлат томонидан ўз мамлакати товар ва хизматларини харид қилиш.

Очиқ иқтисодиётда мамлакатлар ўртасида ўзаро алоқалар мавжуд ва у миллий иқтисодиётда товарлар ва даромад харакатада намоён бўлади.

Асосий иқтисодий тенгликка қўшимча кўрсаткич киритилса, у қуйидаги кўринишга эга бўлади.

$$Y = C + I + G + NX \quad \text{бунда,}$$

NX — хорижликларнинг шу мамлакат ичкарисида ишлаб чиқарган товар ва хизматларга қилган харэжатлари билан хорижда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга ички харажатлар ўртасидаги, қисқача айтганда экспорт ва импорт ўртасидаги фарқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. К.Р.Макконелл, С.Л.Брю «Экономика».
2. Г.Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю.Юлдошев, М.С.Росимов. «Макроиқтисодиёт асослари».
4. М.Хакимова «Макроиқтисодиёт» I боб.
5. Ё.Абдуллаев «макроиқтисодий статистика».
6. А.Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш.Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Мавзунини чуқурлаштириш учун саволлар

1. Иқтисодиёт нима?
2. Макроиқтисодий кўрсаткичлар.
3. Номинал ва реал кўрсаткичлар.
4. Иқтисодиётнинг асосий секторлари.
5. Захира ва оқимлар тушунчалари.
6. Экспорт ва импорт операциялари.
7. Жаҳон бозори ва халқаро айирбошлаш деганда нимани тушинаси?

Мавзу-2: Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ва уларни ҳисоблаш

Режа:

1. ЯММ ни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули.
2. ЯММ ни ҳаражатлар бўйича ҳисоблаш.
3. ЯММ ни даромадлар бўйича ҳисоблаш.
4. Соф миллий маҳсулот, миллий даромад ва бошқа кўрсаткичлар.
5. Номинал ва реал ЯММ.

1. ЯММ ни ҳисоблашдан олдин биз макроиқтисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий кўрсаткичларга тўхталиб ўтамиз. Бу кўрсаткичларга:

- ялпи ижтимоий маҳсулот ЯММ, ЯИМ, МД;
- давлат бюджети тақчиллиги, дефлятор, истеъмол баҳолари индекси, инфляциянинг ўсиш суръатлари;
- ишсизлик даражаси ва ишсизлар сони, аҳолини иш билан бандлик даражаси;
- аҳолини моддий неъматлар ва хизматлари истеъмоли ҳажми, уларнинг жамғармалари, иш ҳақининг қуйи миқдори ва бошқалар.

Бу кўрсаткичлар иқтисодий тизимнинг умумий ҳолатини ифодалаб, ижтимоий ишлаб чиқаришда барча қатнашувчиларни (корхона, тармоқ, минтақа, давлат) ва уй ҳўжалиги фаолиятлари натижасида аниқланади.

Мамлакатнинг иқтисодий барқарорлигини аниқлашда кўпгина кўрсаткичлар мавжуд. Худди шундай кўрсаткичларнинг энг асосийси бўлиб ЯММ кўрсаткичи ҳисобланади.

У иқтисодиётда бир йил давомида ишлаб чиқарилган ҳамма товар ва хизматлар тугалланган ҳажмининг бозор қиймати йиғиндиси орқали аниқланади.

Биз биламизки ҳисобот йилида ишлаб чиқарилган барча товарлар ҳам сотилмайди, яъни, уларнинг айримлари захирани тўлдиради. Захираларни тўлдиришга кетган ҳар қандай товарлар ЯММ ни ҳисоблашда ҳисобга олинмиши лозим. Чунки, ЯММ миқдори орқали у сотилган ёки сотилмаган бўлишидан қатъий назар жорий маҳсулот ҳисобланади. ЯММ тушунчаси маълум даражада изохталаб қилади.

Биринчидан, ЯММ йиллик ишлаб чиқаришнинг бозор қиймати орқали ўлчанади. У пулли кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам ҳар хил йилларда ҳар хил турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотларни солиштириш учун уларнинг нисбий қийматини билишимиз лозим.

Мисол. Турли йилларда ишлаб чиқарилган хар хил товарларни баҳо ёрдамида таққослаш.

Йиллар	Ишлаб чиқаришнинг йиллик хажми	Бозор баҳоси
1.	3 апельсин ва 2 олма.	$3 \times 2 \text{ сўм} + 2 \times 3 \text{ сўм} = 12 \text{ сўм.}$
2.	2 апельсин ва 3 олма.	$2 \times 2 \text{ сўм} + 3 \times 3 \text{ сўм} = 13 \text{ сўм.}$

Иккинчидан, ишлаб чиқариш хажмини тўғри ҳисоблаш учун жорий йилда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар хажми бир марта ҳисобга олиниш керак. Кўпгина маҳсулотлар бозорга боргунча бир нечта ишлаб чиқариш босқичини ўтайди. Шунинг учун ЯММда айрим маҳсулотларни икки ва ундан кўп марта ҳисобга олмаслик учун фақат провард маҳсулотнинг бозор қийматини ҳисобга олади, оралиқ маҳсулотларни эса ҳисобга олмайди.

Провард маҳсулот деб биз товар ва хизматларни охириги истеъмол учун сотиб олинadиган маҳсулотларга тушунамиз.

Оралиқ маҳсулотлар эса сотиб олинган товар ва хизматларни янада қайта ишлаш учун сотиб олинган маҳсулотлардан иборатдир. ЯММ да оралиқ маҳсулотларнинг охириги сотиш қиймати ҳисобга олинади. Оралиқ қиймат эса ҳисобга олинмайди. Чунки, оралиқ қиймат ҳисобга олинганда айрим маҳсулотларда икки ёқлама ҳисобга олиш бўлган бўлар эди. Миллий даромадни ҳисоблашда икки ёқлама ҳисоблашдан қочиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларни хар томонлама ўрганиб чиқиш керак ва фақат хар бир фирмада яратилган қўшилган қийматни ҳисобга олиш зарур. Қўшилган қиймат фирма ишлаб чиқариш хажмининг бозор баҳосини билдиради.

Мисол. Беш босқичли ишлаб чиқариш жараёнида қўшилган қиймат.

Ишлаб чиқариш босқичи	Маҳсулотларнинг сотиш баҳоси. сўм.	Қўшилган қиймат сўм.
Фирма А. Қўйчилик фермаси.	0	60 (=60-0)
Фирма Б. Жун қайта ишлаш корхонаси	100	40 (=100-60)
Фирма В. Кастюм ишлаб чиқариш фирмаси	125	25 (=125-100)
Фирма Г. Буюмларни улгуржи сотувчи корхона	175	50 (=175-125)
Фирма Д. Буюмларни чакана сотувчи корхона	250	75 (=250-175)
Сотувчининг умумий қиймати		71
Қўшилган қиймат солиғи.		250

Учинчидан ЯММга ноишлаб чиқариш ишларини қўшилмайди. Ноишлаб чиқариш ишлари икки хил турда бўлади: соф молиявий ишлар ва ушлаб турилган товарларни сотиш.

Молиявий ишлар ўз навбатида учта асосий турга бўлинади; Давлат бюджетидан трансферт тўловлари, хусусий трансферт тўловлар ва қимматбаҳо қоғозларни сотиш.

Давлат бюджетидан трансферт тўловларга ижтимоий суғуртага тўловлар, ишсизларга ва пенсионерларга нафақалар. Давлат трансферт тўловларининг асосий хусусияти шундаки нафақахўрлар нафақа эвазига давлатга ҳеч нарса бермайди.

Хусусий трансферт тўловларига — студентларга бериладиган ойлик стипендиялар ва бой қариндош — уруғларидан бериладиган бир марталик тўловлар.

Қимматбаҳо қоғозларни сотиш, яъни акция ва облигацияларни сотиш ҳам ЯММ таркибига киритилмайди.

Ушлаб турилган товарларни сотиш ЯММ таркибига киритилмайди, чунки, бундай товарларни сотиш жорий ишлаб чиқаришни билдирмайди, ёки товарларларда икки ёқлама ҳисобни билдиради.

Тўртинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда икки томонлама ёндашилади. Биринчидан, ЯММ ни ҳисоблашда, истеъмолчиларнинг янгитдан яратилган яқуний маҳсулотларни сотиб олишга кетган барча харажатлар миқдори бўйича аниқланади. Бу усул ЯММ ни харажатлар усули дейилади.

Иккинчидан, ЯММ ни ҳисоблашда эса товар ва хизматларни ишлаб чиқариш жараёнида яратилган даромадларнинг йиғиндиси миқдорида аниқланади. Бу усул ЯММ ни даромадлар ёрдамида аниқлаш усули дейилади.

ЯММни ҳисоблашнинг икки хил усули — ишлаб чиқариш ва даромадлар бўйича.

Ишлаб чиқариш харажатлари бўйича	Ишлаб чиқариш даромадлари бўйича
----------------------------------	----------------------------------

1. Уй хўжалигининг истеъмол харажатлари.
2. Бизнесга инвестиция харажатлари ёки ялпи хусусий ички инвестиция.
3. Товар ва хизматлар бўйича давлат хариди.
4. Соф экспорт.

1. Даромадларни тўлаш билан боғлиқ бўлмаган харажат ва тўловлар.
2. Иш ҳақи.
3. Рента тўловлари.
4. Процент.
5. Фойда.

2. ЯММ ни ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ҳисоблашда асосан провард маҳсулот ва хизматларни яратишга кетган барча харажатлар ҳисобга олинади.

Биринчидан, **уй хўжалигининг истеъмол харажатлари (С)** ўз ичига:

- а). узоқ муддатли фойдаланиладиган истеъмол буюмлар;
- б). кундалик фойдаланиладиган истеъмол буюмлар;

в). истеъмом қилинадиган хизматларга кетадиган харажатлардан иборатдир.

Иккинчидан, **ялпи ички хусусий инвестиция харажатлари (I):**

а). асбоб-ускуналар, машиналар сотиб олиш;

б). корхоналар, оморлар, турар-жой биноларини қурушга сарфланган харажатлар;

в). товар захиралари ўртасидаги фарқлар ёки захираларнинг ўзгаришларидан иборат.

Учинчидан, **товар ва хизматларнинг давлат хариди (II)**. Бу гуруппа харажатларга давлатнинг барча харажатлари, яъни маҳаллий ва марказий бошқарув ҳокимияти идоралари томонидан корхоналарнинг пировард маҳсулотлар ва ресурслар хариди (курол-яроғ сотиб олиш, автомобил йўллари ва почта муассасалари қурулиши, давлат корхоналарида тўланадиган иш ҳақи) киритилади. Лекин бу ерда шуни ҳам таъкидлаб кетиш лозимки бу харажатларга давлат трансферт тўловлари киритилмайди.

Тўртинчидан, **соф экспорт (Xп)** ёки мамлакатнинг импорт ва экспорт операциялари ўртасидаги фарқ.

Шундай қилиб ЯММ ни харажатлар орқали ҳисоблаш асосан йўқорида кўрсатиб ўтилган 4 гуруҳ харажатлари орқали олиб бориладиган экан.

$$\text{ЯММ} = \text{C} + \text{I}_g + \text{G} + \text{X}_п$$

3. ЯММ ни ишлаб чиқарувчиларнинг барча даромадлари йиғиндиси кўринишида ҳисоблашда асосан қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

Биринчидан, **истеъмом қилинган капитал хажми (ССА)** ёки амортизация, яъни жорий йилдаги ЯММни ишлаб чиқариш жараёнида истеъмом қилинган инвестиция товарларини сотиб олишга мўлжалланган ажратмалардан иборат.

Иккинчидан, **бизнесга эгри солиқлар (Т)** бу маҳсулот баҳосини оширувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Жумладан, сотишдан олинадиган солиқ, акцизлар, мулкка солиқлар, лицензия тўловлари ва божхона божлари.

Учинчидан, **ёлланма ишчиларнинг иш ҳақлари (W)** — хусусий ва давлат компанияларининг иш ҳақи тўлашга сарфлаган умумий харажатлари (иш ҳақи ва қуйидаги қўшимчалар; ижтимоий суғурта, пенсия, бандлик ва бошқа ижтимоий фондларга ажратмалар ҳамда бадаллар).

Тўртинчидан, **ижара ҳақи (R1)** — бу иқтисодий ёки мулк ресурслари билан таъминловчи уй хўжалиқларининг даромадларидир. Масалан, ижарага берилган турар жойлар, бинолар, асбоб-ускуналар, ер ва бошқалардан олинадиган даромадлар.

Бешинчидан, **фоиз ставкалари ёки фоизли даромадлар (R)** — пул капиталини етказиб берувчиларга хусусий бизнес даромадидан пул тўловлар.

МД ЯММ ни даромадлар бўйича ҳисоблашда амартизация ажратмалари ва бизнесга эгри солиқлардан ташқари қисмларидан иборат экан.

Шахсий даромад (якка қўйилмалардан даромад) ва МД бир-биридан шуниси билан фарқ қиладики, яъни ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш эвазига олинган даромадларнинг бир қисми — ижтимоий суғурталарга взнослар, корпорация фойдасига солиқ ва корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси амалда уй хўжалигига тушмайди. Аксинча, яъни уй хўжалиги ҳисобига тўғри келадиган даромадларнинг бир қисми, масалан, трансферт тўловлари — меҳнат натижаларини билдирмайди. Трансферт тўловларига — суғурта ташкилотлари томонидан тўланадиган, яъни қариликда ва бахтсиз ходисаларга шунингдек ижтимоий дастурларга асосланган ҳолда ишсизларга тўланадиган нафақалар, ногиронларга тўланадиган ҳар хил тўловлар, ишсизларга ва пенсионерларга тўланадиган нафақалар, истеъмолчилар ва давлат томонидан тўланадиган процент тўловлари ва бошқа тўловлар қиради.

МД дан хусусий даромадлар таркибига ўтишда аҳоли томонидан ҳақиқатда ишланган аммо олинмаган даромадларни олиб ташлаймиз шунингдек аҳоли тамонидан олган аммо жорий меҳнат фаолияти натижаларини билдирмайдиган даромадларини қўшамиз.

Миллий даромад	-	3964
Ижтимоий суғурталарга взнослар	-	445
Корпорация фойдасига солиқ	-	145
Корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси	-	79
Трансферт тўловлари	-	768

Хусусий даромадлар (якка қўйилмалар даромадлари) 4063

Шахсий иштиёрдаги даромад деб индивидуал солиқларни тўлагандан кейинги даромадларга айтилади. Индивидуал солиқлар — даромад солиғи, хусусий мол-мулкларга ва мерос қолган мулкларга солиқлардан иборат.

Хусусий даромад (солиқларни тўлашдан олдинги даромад)	-	4063
Индивидуал солиқлар	-	590
Солиқларни тўлагандан кейинги даромад	-	3437

Миллий ҳисобчилик тизимида ўлчаниладиган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўзора нисбатлари.

Кўрсаткичлар	Шартли белгилар	Миқдор
I. Ялпи миллий маҳсулот. «Минус», амартизация	ЯММ	

2. Соф миллий махсулот «Минус» — бизнесдаги эгри солиқлар	СИМ	
3. Миллий даромад «Минус» — ижтимоий сугурта тўловлари — даромад (фойда) солиғи — тақсимланмайдиган даромад (фойда) «Плюс» Қ трансферт тўловлари	МД	
4. Шахсий даромад «Минус» — индивидуал солиқлар	МД	
6. Солиқ тўлангандан кейинги даромад, яъни ихтиёрдаги даромад.	ИД	

5. Иқтисодийда мавжуд бўлган инфляция ва дефляция кўрсаткичлари ЯММ ни ҳисоблашни қийинлаштиради. Чунки, ЯММ пул, вақтинчалик ва миқдор кўрсаткичларидан иборатдир. ЯММ ни ҳисоблашда бошланғич маълумот бўлиб компанияларнинг умумий сотиш ҳажми кўрсаткичи ҳисобланади. Аммо бу кўрсаткичлар бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарилаётган махсулотлар миқдор ва баҳо даражаларининг ўзгаришини ифода қилади. Бу шуни билдирадики ЯММ миқдорига ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг физик ҳажми ва баҳо даражали таъсир кўрсатади.

ЯММ ни ҳисоблашда биз компаниялар молиявий хужжатлардан статистик маълумотларни оламиз ва ЯММ ни ҳисоблаймиз. Бу ҳақиқатда номинал ЯММ кўрсаткичидан иборат бўлади. Чунки, биз бирор-бир йилда яратилган номинал ЯММ нинг ўсиши бир томондан ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришини, иккинчи томондан баҳонинг ўзгаришини билдиради. деб айта олмаймиз. Масалан, биз ЯММ нинг 4% га ўсиши инфляциянинг нольлик даражасида ишлаб чиқариш ҳажмини 4% оширган ёки ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармаган ҳолда 4% инфляцияни оширган деб тўғридан-тўғри айта олмаймиз. Муаммо шундан иборатки пул (вақт, миқдор) кўрсаткичларини шундай тузатишимиз керакки, у ишлаб чиқарилаётган махсулотлар физик ҳажмининг ўзгаришини аниқ ифодаласин.

Бу муаммо ечими иқтисодчилар томонидан топилган. Яъни, баҳоларнинг ўсиб боришида ЯММ физик ҳажми кўрсаткичи камайтиради ва аксинча баҳолар камайиб боришда кўпайтиради. Бу тўғирлашлар ЯММ ни ҳар хил йилларда солиштириш имконини беради. Яъни жорий баҳоларда (баҳоларнинг ўзгаришини ҳисобга олмаган ҳолда) ҳисобланган ЯММ номинал ЯММ ни билдиради. Демак, бунга тесқари равишда инфляция даражасини (яъни, баҳоларнинг ўсиши) ёки

дефляция (яъни бахоларнинг камайиши) даражаларини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган ЯММ реал ЯММ дан иборатдир.

$$\frac{\text{Реал ЯММ} = \text{Номинал ЯММ}}{\text{X } 100\%}$$

Баҳо индекси

Фойдаланилган адабиётлар

1. К.Р. Макконелл, С.Л. Брю «Экономика».
2. Г. Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю. Юлдошев, М.С. Росимов. «Макроиктисодиёт асослари».
4. М. Хакимова «Макроиктисодиёт» 1 боб.
5. Ё. Абдуллаев «макроиктисодий статистика».
6. А. Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш. Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Мавзу-3. Макроиқтисодий беқарорлик.

Режа:

1. *Иқтисодий тебранишларга изох ва уларнинг сабаблари.*
2. *Мехнат бозори. Ишсизлик тушунчаси, уларнинг турлари ва тўла бандлик.*
3. *ОУКЭН қонуни.*
4. *Инфляция ва ишсизлик. Филлипс эгри чизиги.*
5. *Инфляциянинг мохияти, хисобланиши ва турлари.*

1. Иқтисодий цикл бу иқтисодиётнинг бир неча йиллар давомида ўсиши ва камайишини кўрсатувчи жараён бўлиб хисобланади. Айрим иқтисодий цикллар бошқаларидан ўзининг ўтиш даврнинг давомийлиги ва фаолликлари билан фарқ қилади. Шунга қарамасдан уларнинг барчаси бир хил даврларни босиб ўтади.

Иқтисодий циклларнинг иқтисодчилар тўртта ривожланиш даврларини кўрсатадилар. Биринчи даври иқтисодий ривожланишнинг энг йуқори даражасига эришган. Бу даврда иқтисодиётда тўлиқ иш билан бандлик ва ишлаб чиқариш тўлиқ қувватда ишлаётганлигини кузатамиз. Шунингдек бу даврда махсулотлар баҳо даражаси ўсиш жараёнида бўлади. Кейинги босқич ишлаб чиқаришнинг камайиш даврини кўрсатади. Бандлик даражаси камаяди, аммо баҳонинг ўсиш даражаси пасаймайди. Рачонки, ишлаб чиқаришдаги камайиш даври фаол ва узоқ давом этсагина баҳонинг ўсиш даражаси камайиши мумкин. Камайишнинг қуйи нуқтасида ишлаб чиқариш ва бандлик энг қуйи даражага етканлигини кўрсатади. Ва охирида жонланиш даврида ишлаб чиқариш ва бандлик даражаси аста-секин ривожланиб ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ва тўлиқ бандлик даражасига боради. Ез навбатида махсулотларнинг баҳоси ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ва тўлиқ бандликка эришгунча ўсиб боради.

Иқтисодий циклларнинг бир хил бўлишига қарамай уларнинг айримлари давомийлиги ва фаоллиги билан бошқалардан фарқ қилиб туради. Шунинг учун ҳам иқтисодчилар бу жараёнга иқтисодий тебранишлар даври деб изох беришади.

Иқтисодчилар бу тебраниш даврларини турлича баҳолаб келишади. Масалан, айримлари бу тебранишларнинг асосий сабабчиси деб техник янгиланишларни кўрсатади. Уларнинг асосий ғояси ишлаб чиқаришга фан-техника ютуқларини қўллаш турли йиллар давомида иқтисодиётдаги тебранишлар сабабчиси хисобланади. Бошқа бир гуруҳ олимлар иқтисодий циклларни сиёсий ва тасодифий вазиятларга боғлашади. Монитор сиёсатга боғлайдиган олимлар ҳам мавжуд. Яъни, давлат қанчалик кўп

пул печат қилса шунчалик унинг қадри камайиб боради, ва аксинча пул миқдори қанчалик кам бўлса ишлаб чиқаришнинг камайишини ва ишсизлар сонининг ортишини тезлаштиради.

Иқтисодий циклларни баҳолашларга турли хил ёндашувлар бўлишига қарамай кўпгина иқтисодчилар ишлаб чиқариш ва бандлилик даражаларини умумий харажатлар миқдори кўрсатади деган фикрларни қўллаб-қувватлайдилар. Чунки, бозорга мўлжаллаб ишлаб чиқаришни ташкил қилган иқтисодиётда корхоналар ўзларининг товар ва хизматларига талаб бўлсагина уларни ишлаб чиқаради. Бошқача айтганда ишлаб чиқариш харажатлари кўп бўлмаса корхоналарда товар ва хизматларни катта миқдорда ишлаб чиқариш фойдали эмас. Ишлаб чиқариш бандлилик ва даромадлар даражасининг пастлиги ҳам мана шундан. Умумий харажатлар миқдори қанчалик кўп бўлса ишлаб чиқаришнинг ўсиши катта фойда олиб келади. Шунинг учун ишлаб чиқариш, бандлилик даромадлар даражаси ортиб боради.

2. Мамлакат иқтисодиётида ЯММ ёки ЯММ ни яратишда қатнашадиган иқтисодий ресурсларнинг энг асосийларидан бири бўлиб меҳнат ресурслари ҳисобланади. Инсон ресурслари аввалом бор ёлланма ходимлар меҳнати ва инсонларнинг тадбиркорлик қобилиятларидан иборатдир. Меҳнат ёки инсон ресурсларининг социал-иқтисодий муаммоларини демографик, статистика, этнография, меҳнат иқтисоди, ижтимоий-маданий комплекси прогнозлаштириш фанлари қатори макроиқтисодиёт фани ҳам ўрганади.

Макроиқтисодиёт инсон ресурсларининг ижтимоий-иқтисодий йўналишларини тадқиқ этиш орқали уни самарали бошқаришни мақсад қилиб олади. Чунки, меҳнат ресурслари ва унинг фаол қисми бўлган ишчи кучи-ишлаб чиқариш кучларининг энг асосий қисмидир. Ишчи кучи ёки иқтисодий фаол аҳоли деганда аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги таркибига кирувчи ишлаётган ва ишсизларнинг умумий сони тушунилади.

Меҳнат ресурсларини сифат жиҳатдан такомиллаштириш иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам мамлакатда меҳнат бозорини, меҳнатни бошқариш институтларини ва унинг иқтисодий-ҳуқуқий механизмларини яратиш энг асосий вазифалардан биридир.

Демак, меҳнат бозори ва унинг нормал фаолият кўрсатиши куйидаги омилларга боғлиқ экан:

- аҳоли сони, ёши ва жинсининг салмоғидаги ўзгаришлар;
- иш билан бандлиликдаги ҳудуд ва тармоқ ўзгаришларига;
- қўшимча ишчи кучини ишлаб чиқаришга жалб этиш механизмига;

— ишлаб чиқариш хажмига, унинг ўсиш суръатига, ишлаб чиқариш структурасига;

— ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий жойлашувига;

— меҳнат ресурсларини бошқариш усулига ва бошқалар.

Ҳозирги шароитда меҳнат бозорида ҳам талаб ва таклиф қонуни амал қилади. Чунки, ишчи кучи ҳам бошқа меҳнат маҳсуллари қатори, товар шаклига эга бўлиб, товар-пул муносабатларига фаол жалб қилинади. Унинг бу хусусияти меҳнат кўрсаткичлари тизимида ўз аксини топади. Улар орасида иш билан бандлик ва ишсизлик кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Яъни, ишбилармонлар ишчи кучидан шундай миқдорларда фойдаланадиларки бунда меҳнатнинг йўқори маҳсули реал иш ҳақи билан тенг бўлиши ёки иш ҳақи хажмини пулдаги ифодаси меҳнатнинг йўқори маҳсули қийматга тенг бўлиши керак. Агарда реал иш ҳақи хажми ошса ишбилармон ишчи кучига бўлган талабни қисқартиради, агар реал иш ҳақи хажми камайса ишчи кучига бўлган талаб ортади.

Кейинги расмдан кўриниб турибдики реал иш ҳақини қисқартириш натижасида меҳнатга бўлган талаб ошмоқда ва аксинча реал иш ҳақи ошса, меҳнатга бўлган талаб камаяди.

1-расм.

Меҳнатга бўлган талаб эгри чизиги.

Бу ерда: L — талаб қилинадиган меҳнатнинг миқдори;

W/P — реал иш ҳақи миқдори.

L_d — меҳнатга бўлган талаб эгри чизиги:

Меҳнатнинг таклиф функциясида индивид ўз хизматини иш ҳақининг пулдаги ифодасидан келиб чиқиб эмас, балки иш ҳақининг ўлчовларидан келиб чиқиб таклиф қилади. Буни биз қуйидаги расмдан ҳам кўришимиз мумкин.

Бу ерда: LS — меҳнат таклифининг эгри чизиги:

W/P — реал иш ҳақи.

L — таклиф қилинаётган меҳнатнинг миқдори.

Меҳнатга бўлган таклиф эгри чизиги.

Реал иш ҳақи миқдори катта бўлса, унга мос равишда меҳнатнинг таклифи ҳам юқоридир, агар кичик бўлса пастроқ бўлади.

Талаб ва таклиф эгри чизигини умумлаштириб қуйидаги графикда ифодаalayмиз.

Графикдан кўриниб турибдики, (W/P) E га тенг бўлган иш ҳақи доирасида меҳнат бозорида мувозанат вужудга келади. Бунинг таъноси шуки, агар иш ҳақининг шу доирасида ким иш излаётган бўлса, у иш билан таъминланади, иккинчи томондан, ҳамон иш билармонлар ўзларига керак бўлган ишчи кучи миқдорини толиш имкониятига эга бўладилар. E харфи билан

белгиланган нуқта тўла иш билан бандлилик ҳолатини билдиради.

Реал иш ҳақининг бошқача қийматида меҳнат бозориди, мувозанатни ўрнатиб бўлмайди:

1. Агар иш ҳақи мувозанат нуқтадан юқори бўлса, $(W/P)'$ нуқтада

меҳнатнинг таклифи $A'B'$ — катталиқдаги талабдан ошиб кетади, яъни, $L''2 > L'2$;

2. Агар иш ҳақи мувозанат нуқтадан паст бўлса, $(W/P)''$ нуқтада меҳнатга бўлган талаб «А», «В» — катталиқдаги таклифдан ошиб кетади.

$$L''1 > L''2,$$

Биринчи ҳолатда ишсизлик вужудга келади, иккинчи ҳолатда эса иш жойлари бўшаб қолади.

Амалиётда аҳолининг «тўла иш билан бандлиги» деган тushунча бор. Лекин бундай натижага ўз-ўзидан эришиб бўлмайди, чунки 100% аҳолининг ишламоқчи бўлган қисмини деярли иш билан банд қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам маълум миқдорда аҳолининг ишсиз бўлиши иқтисодий жиҳатдан нормал ҳол ва асослидир.

Ишсизлар — бу ишчи кучларининг бир қисми бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлмаган лекин ишлашни хоҳловчи ва иш қидираётганлардан иборат.

Ишсизларнинг куйидаги турлари мавжуд:

Фрикцион ишсизлик — буларга иш қидираётган ёки яқин вақтлар ичида иш билан таъминланишни кутаётган ишчи кучлари киради. Ишсизликнинг бу тури асосан мавсумий ишлар, ишлаб чиқаришлардаги эски моделнинг янгиси билан алмаштирилиши, иш ёки турар жойларини ўзгартиришлар, ўқув юртларини тугатиш ва шунингдек бошқа сабаблардан келиб чиқади. У доима мавжуд бўлиб, маълум бир даражада керакли деб ҳисобланади.

Структуралӣ ишсизлик — буларга асосан ишсизларнинг ма-лакаларини ўзгартириши ва ошириши, маълумот олиши, касб эгаллаши лозим бўлган ишсизлар гуруҳлари киради. Фрикцион ишсизлик билан структуралӣ ишсизликнинг асосий фарқи шундаки, биринчисида маълум малака ва тажриба мавжуд бўлади ва ундан фойдаланиб иш жойларини тезроқ топиб олишади, иккинчисида эса ишчи кучи дарҳол ва тезроқ иш жойларини топа олмайдилар. Структуралӣ ишсизлик истеъмол бозори маълум маҳсулотлар билан тўлдирилганда ва у маҳсулотга эhtiёж қолмаганда пайдо бўлади. (Мисол келтириш)

Даврий ишсизлик — бу асосан ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида ишчи кучига бўлган талабнинг камайишидан пайдо бўлади. Даврий пасайиш товар ва хизматларга бўлган ялпи так-

лифнинг камайиши, шунга мувофиқ, ялпи таклифнинг камайишини, ва оқибатда аҳолини иш билан бандлигининг қисқариши ва ишсизликнинг ўсишини билдиради.

Тўла иш билан бандлик — барча ишчи кучининг 100% иш билан таъминланганлигини билдирмайди. Аксинча, фриクション ва структуравий ишсизлик иложсиз хол бўлганлигини ҳисобга олсак, биз мутлақ тўла иш билан бандлиликка эришиб бўлмаслигини тушунамиз.

Агарда даврий ишсизлик бўлмаса у холда тўла иш билан бандлиликка эришилади. Тўла иш билан бандлик даврдаги ишсизлик ишсизликнинг табиий даражаси дейилади. Бунга иш қидирувчилар сони бўш иш жойлари сонига мувофиқ келсагина эришиш мумкин.

Ишсизлик табиий даражасининг икки ҳолатини, яъни, биринчидан, у иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш потенциалидан тўлиқ фойдалана-ётганлигини кўрсата олмайди, чунки амалиётда ишсизлик даражаси «ишсизликнинг табиий даражаси»дан кўпроқ бўлади, иккинчидан, ишсизликнинг табиий даражаси доимий эмас, чунки у қонун ва миллий анъаналар билан боғлиқ холда ўзгаришини билишимиз лозим.

Умумий холда ишчи кучи — иш билан банд ва фаол иш қидириб юрган ишсизларга бўлинади. **Ишсизлик даражаси** деб — ишчи кучларининг ишсиз юрган салмоғига (% ҳисобида) айтилади ва уни қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин.

Ишсизлик даражаси = (Ишсизлар/Ишчи кучи) x 100.

Барча мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланиш ёки ишсизликнинг табиий даражаси ҳолатида иқтисодиётда яратилиши мумкин бўлган маҳсулот ҳажмини иқтисодиётнинг **ишлаб чиқариш потенциали** деб аталади.

Маҳсулотларнинг потенциал ва ҳақиқий ишлаб чиқарилиши ўртасидаги фарқ ЯММ ҳажмининг узилиши ёки орқада қолиши деб аталади. У потенциал ишлаб чиқаришга нисбатан фоизда акс эттирилади.

ЯММ узулиши = ((Маҳсулотнинг потенциал ишлаб чиқариш-Маҳсулотни ҳақиқий ишлаб чиқариш)/Маҳсулотнинг потенциал ишлаб чиқариши) x 100.

3. Ишсизликнинг кўпайиши натижасида мумкин бўлган ЯММ ҳажмини иқтисодиёт ололмайди. Шу сабабли мамлакат миқёсида ишсизликни табиий даражасида сақлаш ва уни тартибга солиш иқтисодий жихатдан катта аҳамиятга эгадир. Ишсизликнинг ҳақиқий даражаси унинг табиий даражасидан қанчалик йуқори бўлса, ЯММ узилиши шунча кўп бўлади. Шунинг учун ҳам потенциал ҳажмдаги ЯММ * ҳақиқатдаги ЯММ дан катта бўлади. Яъни, **ЯММ * > ЯММ ёки У * > У.**

Бунинг графикадаги ифодаси қуйидагича бўлади.

Потенциал ЯММ * ҳисоблашда мамлакатда ишсизлик мутлоқ йўқ деб эмас, балки ишсизлик мавжуд, бироқ у табиий даражада деб ҳисобланади.

Ишсизлик даражаси ва ЯММ узилиши ўртасидаги миқдорий нисбатни Артур Оукен математик ҳолда исботлаб берган. Шунинг учун бу қонун ОУКЕН қонуни дейилади. Қонуннинг моҳияти шундан иборатки, агар ҳақиқатдаги ишсизлик, ишсизликнинг табиий даражасидан бир фоизга ошиб кетса, миллий иқтисодиёт ЯММ ни икки ярим фоизга кам олади. Ушбу нисбат ишсизликнинг турли даражаларидаги маҳсулот йўқотишларни аниқлаш имконини беради.

ЯММ узилиши = $-2,5$ (ишсизликнинг табиий даражаси-ишсизликнинг ҳақиқий даражаси).

Демак мос равишда уларнинг нисбати 1: 2,5 ёки 2: 5 га тенг. Йўқотилган ЯММ нинг эса абсолют қийматини ҳисоблаш мумкин. Мисол учун 1992 йили ишлаб чиқариш пасайган даврда ишсизлик 9,5 фоизга тенг бўлган деб олайлик. Ишсизликнинг табиий даражаси эса 6 фоизга тенг бўлиши керак ёки 3,5 фоиз ишсизлик унинг табиий даражасидан кўп: 3,5 фоизни ОУКЕН коэффициентига (2,5) кўпайтириб 1992 йилда ЯММ нинг потенциал ЯММ* дан 8,75 фоизга кам олганлигини аниқлаймиз. ЯММ нинг пастроқ даражаси ўз навбатида, ишлаб чиқаришда қатнашувчилар даромадларининг нисбатан камроқ бўлишини ва иқтисодиётни келгуси тараққиёти инвестициялаш имкониятларини қисқаришини билдиради.

4. Иш ҳақи меҳнат бозорида мувозанатни ўрнатувчи восита ҳисобланади ва унинг даражасини ўзгариши ишсизликка бевоқифа таъсир кўрсатади. Бу икки кўрсаткич ўртасидаги ўзаро боғлиқлик инглиз иқтисодчиси А.В.Филлипс томонидан аниқланган. Графикда Филлипс эгри чизиги деб акс эттирилган. Мадомики, иш ҳақи нархлар ўзгаришининг суръатлари ўртасида бир хил нисбат мавжуд экан, у ҳолда Филлипс эгри чизиги ўз моҳиятига кўра инфляция ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради, яъни инфляциянинг ўсиши суръатида ишсизликнинг паст даражаси кузатилади ва аксинча.

Яъни ишлаб чиқаришни қисқариши ва ишсизликни кўпайиши нархларни ошиши билан кузатилади. Бу ҳодиса стагфляция деб аталиб, кам инфляцияни, ҳам ишсизликни ўсиши билан ифодаланadi.

Давлатнинг меҳнат бозорига таъсир этиш чоралари Филлипс модели билан чекланиб қолмасдан, ўзига яна солиқ, пул-кредит сиёсатининг кенг таъсир этиш чораларини ҳамда меҳнат муносабатларини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларни ҳам қўшади.

5. Инфляция бу ялпи товар ва хизматлар бахосининг кўпайиши ва у билан боғлиқ пул бирлиги харид қувватининг тушиб кетишидан иборат. Инфляция макроиқтисодий беқарорликни акс эттириб барча мамлакатлар учун уни тартибга солиш йирик иқтисодий муаммо бўлиб хисобланади. Айниқса ишлаб чиқариш тизимини бир иқтисодий тизимдан иккинчи бир иқтисодий тизимга ўтаётган мамлакатларда бу анча хавфлидир. Чунки бу давр нархларни эркинлашуви ва шунга мувофиқ уларнинг умумий даражасини кескин ошиб кетиши билан боғлиқдир. Шунини хам таъкидлаб ўтиш лозимки инфляция даврида барча товарларнинг бахолари хам ошавермайди. Баъзи товарларнинг бахолари барқарор бўлиб турса, баъзилариники эса тушиши мумкин. Демак, кенгроқ маънода инфляция — бу барча товар ва хизматлар ўсиб боришини ва шу билан бирга баъзи товарларни бахолари пасайишини, баъзиларининг секинлик билан ўсишини ва бошқа бирларини кескин ўсиб боришини билдиради.

Инфляция иқтисодиёт ривожланишининг ҳақиқий аҳолини бузиб кўрсатиб, бошқарув жараёнини нихоятда қийинлаштиради. Инфляция баҳо индекси — дефлятор ва истеъмол нархлар индекси ёрдамида аниқланади. Баҳо индекси эса ҳақиқатдаги баҳонинг базис баҳога нисбати билан аниқланади.

$$P = P_0 / P_1 \times 100 \text{ ёки } P = (118\% / 100\%) \times 100 = 118 \text{ ёки } 18\%$$

Хисобот йилида инфляциянинг ўсиш суръати қуйидагича аниқланади.

$$\text{Инфляция ўсиш суръати} = (I - I_0 / I_0) \times 100\%.$$

Бунда, I — жорий йилнинг нархлар индекси,

I_0 — ўтган йилнинг нархлар индекси.

Мисол учун 1997 йили товарлар баҳоси 150% тенг бўлган, 1998 йили эса 180% га тенг бўлди дейлик. 1998 йилнинг инфляция суръати қуйидагича бўлган:

$$I_c = (180 - 150 / 150) \times 100 = 6,7$$

Инфляцияни миқдоран ўлчаш учун макроиқтисодиётда «70-қиймат қондаси» назариясидан хам фойдаланилади. Бу усул нархларни барқарор ўсиш шароитида инфляция даражаси неча йилда икки бараварга ошишини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун 70 ни йиллик инфляция даражасига бўлиш кифоя:

Инфляция суръати икки бараварга кўпайиши учун зарур бўлган йил $\sqrt[2]{70}$ / нархларнинг йиллик ўсиш даражаси (%)

Мисол учун, йиллик инфляция даражаси 9,5% га тенг бўлса, тахминан етти йилу уч ойдан кейин баҳо икки мартага кўпаяди, яъни, $(70:9,5=7,3)$.

Реал ЯММ ва жамғармани неча йилдан сўнг икки марта ошишини хисоблаш зарур бўлган ҳолларда «70-қиймат қондасидан» фойдаланилади.

Умуман мамлакат иқтисодиётида инфляциянинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва уларни таҳлил қилиш энг долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади. Инфляциянинг икки хил кўриниши мавжуд:

- 1) Талаб инфляцияси;
- 2) Жами таклифнинг камайишидан келиб чиқадиган инфляция, яъни, таклиф инфляцияси.

Талаб инфляцияси — бу иқтисодиётда талабни кескин ошириши ва уни ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми билан қондирилиши мумкин бўлмайд қолган шароитларда келиб чиқади. Яъни, иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш имкониятлари жами ўсиб бораётган талабни қондиролмайди. Ортиқча талаб эса реал товарлар баҳосининг кўпайишига иқтисодий босим беради ва талаб инфляцияси келиб чиқади. Ёки оддий сўзлар билан айтганда «хаддан зиёд пуллар, хаддан зиёд кам товарларни овладийди». Талаб инфляциясини келтириб чиқарувчи асосий сабаблар бўлиб аҳолининг иш билан тўлиқ бандлиги ва иш ҳақининг ошириши ҳисобланади. Демак, инфляция талаб, таклиф, иш билан бандлик, баҳо, ишлаб чиқариш суръатлари каби кўпгина омилларга боғлиқ экан.

Агар мамлакатда жами талаб ошса ишлаб чиқариш ҳажми кўпаяди, ишсизлик камаяди, баҳо даражаси эса деярли ўзгармайди ёки кам миқдорда ўзгаради. Баҳо ўзгармаслигининг сабаби шуки катта ҳажмдаги меҳнат ва хом ашё ресурсларини шу ўзгармас баҳода ишга тушириш мумкин бўлади. Чунки ишсиз юрган киши иш ҳақини оширишни талаб қилмайди, унинг учун ишга ёлланганининг ўзи кифоядир.

Бундан ташқари, баҳо ишчи кучини тўла иш билан бандлигига эришишдан олдин ҳам кўпайиши мумкин. Яъни, баъзи саноат корхоналари олдинроқ ресурс ва резервларни тугаллайди ва натижада улар талабнинг ўсишига мос ишлаб чиқаришга, таклифга эриша олмайди. Талаб таклифдан кўпайиб кетади, натижада баҳо яна оша бошлайди.

Ишлаб чиқаришда умумий ишлаб чиқариш харажатларининг ошириши фирмаларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар баҳосини оширишга олиб келади. Натижада, қасаба уюшмалар иш ҳақини янада оширишларини талаб қилади. Бу эса ўз навбатида баҳоларнинг яна ошишини билдиради.

Таклиф инфляцияси — бу мамлакат иқтисодиётида товар ва хизматлар таклифининг камайиши натижасида товар ва хизматлар баҳоларининг оширишдан пайдо бўлади. Бундай ҳолларда ортиқча талаб бўлмаса ҳам товарларнинг баҳолари кўпайиб боради. Хатто иш билан бандлик ва ЯММ ишлаб чиқариш камайган йиллари товарларнинг баҳоси кўпаяди. Жами таклиф қисқаришининг асосий сабаби бўлиб маҳсулот бирлигига сар-

фланган харажатларнинг ўсиши хисобланади. Яъни, номинал иш хақи, хом ашё ва ёқилғи нархларини ошиши натижасида ишлаб чиқариш таннархининг ошиши туширилади.

Таклиф инфляциясининг келиб чиқишига, шунингдек, таклиф механизмининг бузилиши ҳам таъсир қилади. Таклиф механизми эса тасодифий ҳолда асосий ишлаб чиқариш омиллари баҳосининг кескин кўпайишидан келиб чиқади.

Инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми қисқариши билан бир вақтда, унинг номинал ҳажмининг ортиб бориши каби вазият содир бўлади. Даромадларни ишлаб чиқариш томонидан таъминланмаган ўсиши, аҳоли қўлидаги пулнинг таклиф қилинаётган товар ва хизматлардан ошиқчалигига олиб келади. Яъни, пул бирлигининг харид қувватини пасайтиради, бир миқдордаги пулга жорий йилда ўтган йилга нисбатан аҳоли камроқ маҳсулотлар сотиб олади, яъни унинг реал даромадлари камаяди. Мисол учун, жорий йилда аҳолининг номинал даромадлари 30% га кўпайган, нархлар даражаси 50% га ошган бўлса, унда аҳолининг реал даромадлари 20% га камайган бўлади. Чунки, нархларнинг ўсиши аҳоли пул даромадларининг ўсишидан илгарилаб кетган (30% — 50% — 20%).

Фойдаланилган адабиётлар

1. К.Р. Макконелл, С.Л. Брю «Экономика».
2. Г. Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю. Юлдошев, М.С. Росимов. «Макроиктисодиёт асослари».
4. М. Хакимова «Макроиктисодиёт» I боб.
5. Ё. Абдуллаев «макроиктисодий статистика».
6. А. Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш. Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Ушбу жамғариш ва инвестициялардан кўриниб турибдики, уй хўжалиklarининг жамғаришга бўлган истаклари тадбиркорликнинг қанча миқдорда инвестициялаш хохишларига мос тушса, унда ишлаб чиқариш хажми (CKS) ва ялпи харажатлар (CKI) тенглигига ёки ишлаб чиқаришнинг мувозанат даражасига эришиш мумкин.

Агарда дейлик, иқтисодиётда экспорт-импорт алоқалари солиқ солиш ва трансперт тўловлари кўринишида давлат аралашуви мавжуд бўлган бўлса, бундай ҳолатда жамғариш тушунчаси мураккаблашиб куйидаги кўринишга эга бўлади:

$$S = Sp + Sd + Sx$$

Sp — хусусий жамғармалар

Sd — давлат жамғармалари

Sx — бошқа мамлакатлар жамғармалари

Бунда хусусий жамғармалар тенг бўлади: даромадлар (Y), трансперт тўловлари (TR), давлат заёмлари бўйича фоизлар йиғиндиси (N) минус солиқлар (T) ва истеъмол (C);

$$Sp = (Y + TR + N - T) - C;$$

Давлат жамғармалари тенг;

$$Sd = (T - TR - N) - G;$$

Агар давлат жамғармалари нулга тенг бўлса, давлат бюджети мувозанатлашган, жамғаришнинг манфий миқдори бюджет тақчиллигини (BT) билдиради:

$$BT = - Sg.$$

Бошқа мамлакатларнинг жамғармалари тенг: Ташқи дунёнинг бизнинг импортимиз ҳисобига олган даромадлари минус уларнинг бизнинг экспортимизга сарфланган харажатларига тенг: яъни;

$$Sx = M - X \text{ ёки } Sx = - NX$$

Агар мамлакат экспортига нисбатан кўпроқ импорт қилса, унда даромадларнинг бир қисми хорижда қолади ва кейинчалик у хорижий шериклар томонидан бизнинг мамлакатимизда кўчмас мулк ва молиявий актив сотиб олишда фойдаланилади.

Хар қандай ҳолатда ҳам барча турдаги жамғармаларнинг умумий йиғиндиси инвестицияларга тенг бўлади:

$$Sp + Sd + Sx = (Y + TR + N - T) - C + (T - TR - XI) - G + (-NX);$$

$$\text{ёки } Sp + Sd + Sx = Y - C - G - NX = IS = I.$$

2. Ихтиёрдаги шахсий даромад истеъмол ва жамғариш учун ишлатилади. Яъни, қанча кўп истеъмол қилинса, шунча кам жамғарилади ва аксинча. Истеъмол ва жамғариш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик хар хил даромадга эга бўлган шахсларда бир хил эмас: кам даромадга эга бўлганлар одатда кўпроқ истеъмол қилиб, камроқ жамғаради, лекин даромадлари ошиб бориши билан бу нисбат жамғариш томонга ўсади.

Даромад, истеъмол ва жамғариш кўрсаткичлари.

Йиллар	Даромад у	Истеъмол с	Жамғариш S
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

Истеъмол графиги икки тўғри чизик кўринишида берилган. Биринчисида у шундай шартли холатни изохлайдиган, яъни ҳар қандай йилда истеъмол ихтиёридаги даромадга тенг бўлади. Иккинчиси ҳақиқатда истеъмол графиги бўлиб, ҳақиқий истеъмол ва даромад тенг бўлган нуқтада (390) биссектриса билан кесишади. Бундан қуйи нуқтада ҳақиқий истеъмол даромаддан ошиқ. Бу вазият инсонларни қарз ҳисобига ҳаёт кечиришини билдиради. Юқори нуқтадаги ҳақиқий истеъмол даромаддан кам ҳамда улар ўртасидаги фарқ жамғаришни ташкил этади.

Истеъмол графиги.

Жамғариш графиги даромад билан жамғариш ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Вертикал ўқдаги ҳар бир нуқта жамғарма миқдорини билдиради ва даромад билан унга мувофиқ келадиган истеъмол ҳажми ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. ($S = Y - C$) Бошланғич даромад даражасида жамғариш нулга (0) тенг холда улар даромаднинг ўсиб бориши билан ошиб боради. Жамғариш графиги ҳам истеъмол графигига ўхшаб алгеброик ифодага эга.

$$S = -a \text{ K BY,}$$

бунда; а — даромад даражаси унинг бошланғич нуқтасидан паст бўлганда қарз ҳажми;

В — оғиш бурчаги бўлиб жамғаришни ўзгаришини (вертикал ўзгариш) даромаднинг ўзгаришига (горизантал ўзгариш) бўлган нисбати сифатида аниқланади; $5/20 = 0.25$

Жамғариш графиги.

Тенгламага даромад тўғрисида берилганларни қўйиб, унга мувофиқ келадиган жамғариш миқдорини аниқлаш мумкин;

$$S = -97,5 + 0,25 \times 370 = -5$$

3. Макроиқтисодий таҳлил қилиш ва тартибга солишда истеъмол ва жамғарма функцияларини янада тўлароқ билиш учун истеъмол ва жамғармага ўртача мойиллик ва чегараланган жамғарма ва истеъмолга мойиллик тушунчаларини билишимиз лозим.

Ертача миқдор ёки истеъмолга ўртача мойиллик деганда ўз ихтиёридаги даромаддан истеъмол харажатларининг улуши тушинилади. Яъни,

$$APC = (C/Y) \times 100\% \text{ ёки } APC = \text{Истеъмол } (C) / \text{Даромад } (Y);$$

Ихтиёрдаги даромаддан жамғариш улушини жамғаришга ўртача мойиллик деб аталади; яъни,

$$APS = (S/Y) \times 100\% \text{ ёки } APS = \text{Жамғарма } (S) / \text{Даромад } (Y);$$

Мисол учун даромад даражаси 410, 430 ва 530 миллион сўмларга ва истеъмол даражалари 405, 420 ва 495 миллион сўмларга тенг бўлса, истеъмолга ўртача мойилликни хисоблаймиз, яъни;

$$APC = (405/410) \times 100\% = 98,78 \text{ ёки } 0,98;$$

$$APC = (420/430) \times 100\% = 97,67 \text{ ёки } 0,97;$$

$$APC = (495/530) \times 100\% = 93,39 \text{ ёки } 0,93 \text{ га тенг экан.}$$

Демак, бу мисоллардан кўришиб турибдики даромадлар миқдори кўпайиб бориши билан истеъмол камайиб боради ва аксинча жамғарма кўпайиб боради. Солиқлар тўлангандан кейин қолган даромаднинг бир қисми истеъмол қилинади, иккинчи қисми эса жамғарилади, ёки буни математик холда ифодаласак;

$$APC = APS = 1.$$

Уй хўжалиги солиқларни тўлагандан кейин қолган барча даромадларни ҳам хар доим ҳам истеъмол қилавермайди. Даромадлар маълум даражада кўпайиб ва камайиб туради.

Истеъмол қилинадиган даромаднинг ўсган (ёки камайган) қисми (салмоғи) чегараланган истеъмолга мойиллик дейилади ва қуйидагича аниқланади;

$MPC = \text{Истеъмолдаги ўзгариш } (K, -) / \text{Даромаддаги ўзгариш } (+, -) = C/Y$; Яъни;

$$C = 420 - 495 = 15; \quad Y = 530 - 430 = 100;$$

$$Y = 430 - 410 = 20; \quad C = 495 - 420 = 75;$$

$$MPC1 = 15/20 = 0,75; \quad MPC2 = 75/100 = 0,75;$$

Бу шуни билдирадики, даромадни 100% га (ёки бир бирликка) ўзгаришида истеъмол 75% (ёки 0,75) ўзгаради.

Даромадни ўсган (ёки камайган) қисми (салмоғи) агарда жамғармага қўйилса, бундай даромад чегараланган жамғармага мойиллик дейилади ва қуйидагича аниқланади;

$MPS = \text{Жамғарманинг ўзгариши } (+, -) / \text{Даромаднинг ўзгариши } (+, -) = S/Y$; Яъни,

$$MPS1 = 5/20 = 0,25; \quad MPS2 = 25/100 = 0,25;$$

Шундай қилиб чегараланган истеъмолга мойиллик 0,75 ни ташкил этган бўлса, чегараланган жамғармага мойиллик эса қолган 0,25 ни ташкил этади. Чегараланган истеъмолга мойиллик ва чегараланган жамғармага мойиллик биргаликда солиқларни тўлагандан кейинги даромадга тенгдир. Хулоса қилиб айтганда даромаднинг ўсган қисми истеъмолга ёки жамғармага

кетеди. Агар даромаднинг ўсган қисми истеъмол қилинмаса у жамғармага қўйилган бўлади.

4. ЯММни харажатлар бўйича аниқлашнинг иккинчи қисми бўлган инвестицияларга тўхталиб ўтамиз.

Инвестициялар ёки капитал қўйилмалар — бу хали буюмлашмаган, лекин ишлаб чиқариш воситаларига қўйилган капитал. Езининг молиявий шаклига кўра, улар фойда олиш мақсадида хўжалик фаолиятига қўйилган активлар ҳисобланса, иқтисодий хусусиятга кўра, у янги корхоналар қуриш, узоқ муддатли хизмат кўрсатувчи машина ва асбоб-ускуналарга ҳамда шу билан боғлиқ бўлган айланма капиталнинг ўзгаришига кетган харажатлардир.

Демак, инвестициялар бу янги корхоналар қурилишига, машина ва асбоб-ускуналар сотиб олишга, яъни капитал барпо этишга кетган харажатлардир.

Соф харажатларнинг инвестицияга бўлган харажатиининг миқдори иккита омилга, яъни, соф фойданинг кутилаётган меъёри ва фоиз ставкаси ёки тадбиркор реал капитални сотиб олишга зарур бўлган пулга эга бўлиши учун тўлаши лозим бўлган баҳога тенг.

Агарда кутилаётган фойда меъёри фоиз ставкасидан юқори бўлса, инвестициялаш фойдали ва аксинча, фоиз ставкаси кутилаётган фойда миқдоридан юқори бўлса, инвестициялаш фойдали бўлмай қолади.

Мисол учун, заводга 100000 сўмлик янги станок сотиб олинди. Уни ишлатиш муддати бир йилга тенг дейлик. Янги станокни куллашдан завод 110000 сўмлик кутилаётган соф даромад олади десак завод станок харажатиини (100000 сўм) қоплаган ва 10000 сўм даромад олган бўлади. Соф фойда нормаси куйидагича аниқланади:

$$F_n = 10000/100000 \times 100 = 10\%$$

Инвестиция харажатлари фойда келтиришини аниқлашда номинал фоиз ставкаси эмас, балки реал фоиз ставкаси ҳисобга олинади. Реал фоиз ставка нархлар даражасини ўзгаришини акс эттириб, номинал ставкадан инфляция даражасини айирмаси кўринишида аниқланади. Масалан, номинал фоиз ставкаси 16% га тенг бўлса, инфляция даражаси йилига 12% ни ташкил этса, унда реал фоиз ставкаси 4% (16% — 12%) ташкил этади. Шунини таъкидлаш керакки, инвестициялаш қарорини қабул қилишда номинал фоиз ставкаси эмас, балки реал фоиз ставкасида, номинал фоиз ставкаси жорий баҳоларда, реал фоиз ставкаси доимий ёки инфляция ҳисобга олингандан кейин аниқлаштирилган баҳоларда ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, реал фоиз ставкаси — бу номинал фоиз ставкасидан инфляция чегириб ташлаб топилган фоиз ставкасидир.

Юқоридаги мисолимизда баҳо ўзгармас деб олинди. Агар инфляция бўлса реал фоиз ставкаси ва қутилаётган соф фойда нормаси қандай аниқланади. Мисол учун 100000 сўмлик инвестиция 10% ҳақиқий қутилаётган соф фойда келтиради, дейлик. Номинал фоиз ставкаси 15% ташкил қилсин. Реал фоиз ставкаси = номинал фоиз ставкаси — инфляция фоизи = 15% - 10% = 5%

Энди реал фоиз ставкасини (15%) қутилаётган соф фойда нормаси (10% 0 билан таққосласак инвестиция оилшга қарор қилиш мумкинлигини аниқлаймиз, яъни (10% - 5% = 5%). Демак, 5% соф қутилаётган фойда нормасига эришиш мумкин экан.

Мисол учун биз қуйидаги жадвал маълумотномаларидан фойдаланиб қутилаётган фойда нормаси билан (%) инвестиция хажми ўртасидаги узвий боғлиқликни кўриб чиқамиз. Яъни, ялпи қутилаётган фойда нормаси ва ялпи инвестицияни аниқлаймиз.

Қутилаётган фойда ва инвестиция (рақамлари шартли)

Қутилаётган соф фойданормаси %	Инвестиция миқдори (йилига млрд. сўм хисобиди).
16	0
14	5
12	10
10	15
8	20
6	25
4	30
2	35
0	40

Жадвалдан кўриниб турибдики, қутилаётган фойда нормаси 16% га тенг ва ундан кўп бўлган миқдордаги инвестиция лойиҳаларини инвестиция билан таъминлаб бўлмас экан. Қутилаётган фойда нормаси 14% ва 16% бўлганда 5 млрд. сўмлик инвестиция мавжуд. Бунинг маъноси шуки, қўшимча 5 млрд. сўмлик инвестиция 12-14% оралиғидаги қутилаётган соф фойда нормасини келтиради.

Яна қўшимча 5 млрд. сўм эса 10-12% оралиғидаги қутилаётган соф фойда нормасини билдиради. Буни биз графикда ҳам тасвирлашимиз мумкин.

Графикдан кўриниб турибдики, агар инвестициялар миқдори 10 млрд. сўмга тенг бўлса, фойда нормаси 12% ва ундан кўп, 14% гача бўлади.

Юқорида айтилганидек, инвестиция олишга қарор қилиш учун энг асосий шарт шуки, қутилаётган соф фойда нормаси

фоиз ставкаси дан юқори бўлиши зарур, акс холда инвестиция харажатлари қопланмайди.

Демак, реал фоиз ставкаси, яъни пул капиталини қарз олиш бахоси қанчалик юқори бўлса, инвестициялашни хоҳловчилар шунча кам бўлади ва аксинча реал фоиз ставкаси қанчалик паст бўлса, фойда келтирадиган инвестиция лойihalари шунча кўп бўлади.

Фоиз ставкасининг миқдори пул-кредит сиёсатининг муҳим курали хисобланади: давлат уни ўзгартириш орқали мамлакатдаги пул таклифини тартибга солиб туради.

Фоиз ставкасини кўтарилиши пулнинг қимматлашуви ва унга бўлган талабнинг қисқараётганлигини билдиради. Демак, инвестиция харажатлари ҳам қисқариб боради. Ёз навбатида инвестиция харажатларининг қисқариши, келажакда миллий ишлаб чиқариш хажмини пасайишини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. К.Р.Макконелл, С.Л.Брю «Экономика».
2. Г.Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю.Юлдошев, М.С.Росимов. «Макроиқтисодиёт асослари».
4. М.Ҳақимова «Макроиқтисодиёт» I боб.
5. Ё.Абдуллаев «макроиқтисодий статистика».
6. А.Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш.Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш».

Мавзу-5. AD — AS модели.

Режа:

1. Умумий моделнинг зарурлиги. Жами талаб ва таклиф тушунчалари.
2. Умумий талаб эгри чизиғи ва унга таъсир этувчи омиллар. *bbb*
3. Умумий таклиф эгри чизиғи ва унга таъсир этувчи омиллар.
4. Умумий талаб ва умумий таклиф моделида нархлар ва миллий ишлаб чиқариш реал хажмининг мувозанатли даражалари.

1. Бир хил турдаги товарларга бўлган талаб ва таклиф модели товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва уларнинг нархлари ўртасидаги фарқларни тушиниш имконини беради Улар нима учун айрим товарларнинг барқарор нархлари бир-биридан фарқ қилишини яъни, пахтанинг нархи олтиннинг нархидан кам ёки бир баррер нефтнинг нархи бир баррер духининг нархидан кам ёхуд пахтанинг йиллик харажатлари бошқа махсулотлар харажатларидан кўплиги тўғрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Шунингдек ишлаб чиқарилган бирор бир махсулотни барқарор нархлари ва хажми турли йилларда ҳар хил бўлишини тушиниш имконини беради.

Аммо бир хил турдаги товарларга бўлган талаб ва таклиф модели бир нечта зарурий иқтисодий муаммоларга жавоб бермайди. Яъни, нима учун умуман нархлар ошади ва камаяди, нима учун нархлар даражаси айрим даврларда ўзгаришсиз қолади ва бошқа даврларда зудлик билан ўсади. Нима учун айрим вақтларда миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми камаяди ёки кўпаяди ва шунингдек бошқа муаммоларга жавоб бермайди.

Бу саволарга жавоб бериш учун биз мамлакатдаги барча бозорларни йиғиб умумий ҳолда ўрганишимиз керак. Аниқ айтганда биз минглаб алоҳида нархларни бирлаштириб йиғилган баҳолар бирлигига ёки баҳолар даражасига олиб келишимиз лозим.

Турли хилдаги товар ва хизматлар нархларини умумий баҳо даражасини бирлаштириш шунингдек, турли товар ва хизматларни миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажмига бирлаштириш агрегатлаш (ёки йириклаштириш) деб аталади.

Бирлаштирилган баҳолар (баҳолар даражаси) ва турли хил товар ва хизматларни бирлаштириши (миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми) йиғинди деб аталади. Кўрсаткичларни йириклаштиришнинг бу усулидан макриқтисодий тадқиқотларда тез-тез фойдаланиб турилади. Демак, турли хил товар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф, яъни

улар хажмининг ўзгариши миллий ишлаб чиқариш ҳолатини кўрсатар экан.

Миллий бозордаги талаб ва таклиф алоҳида харидорлар истаги кўринишида бўлмасдан балки барча харидорларнинг йиғма талаби ва таклифи кўринишида акс этар экан.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, умумий талаб миллий иқтисодиётдаги барча уй хўжаликлари, корхоналар, ҳукумат ва шунингдек хорижий харидорларнинг товар ва хизматларига бўлган талабидан иборат экан.

Жами талаб ва таклий ҳамда нархлар даражаси барча ма-роиқтисодий моделлар тузилишининг асоси деб ҳисобланади.

Жами талаб, таклиф ва нархлар даражаси ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

Миллий маҳсулотнинг реал ҳажми

2. Демак биз олдинги ўтган мавзу ва саволларга кўрдикки нархлар даражаси ва жами талаб ўртасида тесқари боғлиқлик мавжуд бўлиб, нархлар қанчалик паст бўлса харидорлар кўпроқ товар ва хизматларни сотиб олишни истаб қолишади.

Нархлар даражаси ва талаб қилинган миллий маҳсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизиқ жами талаб эгри деб аталади.

Буни чизма кўринишида қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Миллий маҳсулотнинг реал ҳажми.

Шунга эътиборан борингки, талаб эгри чизиги доимо пастга ва ўнгга сурилади. Нима учун?

Бундай сурилишнинг сабаби ҳар хил. Яъни алоҳида олинган товарларда талаб эгри чизигининг сурилишига асосан даромад самараси ва ўрин босар товарлар саба бўлар эди. Айрим товарларнинг баҳоси пасайганда, истеъмолчиларнинг пул даромадлари кўпроқ маҳсулотлар сотиб олиш имконини беради (даромадлар самарси). Шунингдек, баҳо пасайганда истеъмолчи ушбу товарни кўпроқ сотиб олади, чунки у бошқа товарларга нисбатан арзонроқ бўлади (ўрнини босадиган товарлар).

Бундай изоҳлар жами талаб тўғрисида гапирганда тўғри келмайди. Чизмадан кўриниб турибдики агар биз талаб эгри чизиги бўйича пастга қараб силжисак, барча товарларнинг баҳоси пасаяди. Шунингдек алоҳида товарларга индивиднинг эгри талаби истеъмолчининг даромадига боғлиқ бўлса, бу ерда эса умумий даромадлар миқдорига боғлиқдир. Агарда жами талаб эгри чизигини даромад ва ўринини алмаштирадиган товарлар самараси билан тушинтириб бўлмас экан у ҳолда нима учун у пастга силжийди?

Аввалом бор жами талаб эгри чизигининг бундай ҳолати учта омил билан боғлиқдир. Яъни:

1. Фоиз ставкаси самараси.

2. Моддий қийматликлар самараси ёки реал касса қолдиқлари ёхуд бойлик самараси.

3. Импорт харидлар самараси.

Фоиз ставкаси самараси.

Фоиз ставкаси самараси шуни билдирадики яъни, жами талаб эгри чизигининг силжиши нархлар даражаси ўзгаришининг фоиз ставкасига, демак истеъмол харажатлари ва инвестицияларга бўлган таъсирига боғлиқ Аниқ айтганимизда, агар баҳо даражаси ошса ставкаси ҳам ошади, ўсган фоиз ставкалари ўз навбатида истеъмол харажатлари ва инвестицияларни камайишига олиб келади.

Демак, товарларнинг баҳо даражалари ошса истеъмолчиларга харид қилиш учун катта миқдорда нақд пуллар керак бўлади. Ишбилармонлар учун ҳам иш хақи ва бошқа харажатларни тўлашга катта миқдорда пуллар керак бўлади. Рисқача айтганда товарлар баҳоси даражалари юқори бўлса пулга бўлган талабни оширади.

Пул бирлиги хажмининг ўзгармаган ҳолатида талабнинг ошиши пулдан фойдаланишни чигаллаштиради. Бу фоиз ставкасини кўрсатади. Фоиз ставкаларининг юқори шароитида ишбилармонлар ва аҳоли харажатлари миқдорини камайтиради. Яъни, тезда фоиз ставкаларини ошишига мослашди.

Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки нархларнинг ўсиши пулга бўлган талабни кўпайтириб, фоиз ставкасининг ошишига олиб келади ва шу туфайли миллий махсулотнинг реал хажмига бўлган талабни қисқартирар экан.

Бойлик самараси ёки реал касса қолдиқлари.

Бойлик самараси ёки реал касса қолдиқлари шуни билдирадики, нархлар даржасининг ошиши, жамғарилган пул активлари (омонатлар, облигациялар) реал харид қобилиятини тушириб юборади. Бундай шароитда аҳоли яна да камбағаллашиб боради ва ўз-ўзидан харажатлар миқдорини қисқартиради. Масалан, бирор-бир шахс ўзининг активида 10 млн. сўм бўлса, ундан ҳеч иккиланмасдан бирорта автомашини сотиб олиши мумкин. Агарда инфляция ушбу шахс активининг тўлаш қобилиятини 6 млн. сўмга тушуриб юборса у машини сотиб олмаслиги мумкин.

Импорт харидлар самараси.

Импорт харидлар самараси шуни билдирадики бирор-бир мамлакатда товар ва хизматларнинг ички нархлари ташқи нархларга нисбатан ошиб борса, у махсулотга бўлган талаб камаяди ва ўз навбатида импорт махсулотларга бўлган талаб ошади. Ва аксинча ички нархларнинг камайиши импортнинг камайишига ва экспортнинг ошишига олиб келади ёки миллий махсулотга бўлган талабни оширади.

Юқорида кўриб ўтилган омиллар жами талабнинг нарх омиллари деб аталади, чунки миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўзгариши фақат нархларгагина боғлиқдир. У эгилувчан нарх модели деб аталади. Бундан ташқари жами талабнинг нархларга боғлиқ бўлмаган омиллари ҳам мавжуд. Демак жами талаб уй ҳўжалиги, корхоналар, ҳукумат ва хорижий шериклар талабларидан ташкил топар экан. Унда уларнинг харажатлардаги ўзгаришлари жами талабнинг миқдорига ўз аксини топади. Ва унинг эгри чизигини чапга ёки ўнга силжитади. Жами талабнинг нархларга боғлиқ бўлмаган омилларига биз қуйидагиларни кiritамиз.;

1. Истеъмол харажатларидаги ўзгаришлар;

а) истеъмолчилар қўлларидаги моддий қийматликлар ўсганда;

б) истеъмолчилар келажакда ўз даромадларини кўпайишини кутиши натижасида кўпроқ харид қилишни афзал қуришса;

в) истеъмолчилар қарзлари миқдори камайса ва улларга хозирги кунда кўпроқ харид қилиш имконини берса;

г) истеъмолчилар даромадлари солиқлари ставкаси камайса.

2. Инвестиция харажатларидаги ўзгаришлар.

а) фоиз ставкалари — пул массасининг кўпайиши билан у ошиб боради ва шунга мувофиқ инвестиция харажатлари қисқаради;

б) инвестициялардан қутилаётган фойда нормаси ошса;

в) корхоналардан олинадиган солиқдан миқдори камайса;

г) технология — янги техникаларни ишлаб чиқаришга жалб қилишса;

д) резервдаги қувватлар ўзгариши натижасида.

3. Давлат харажатларининг ўзгариши, яъни давлат янги-янги харажатлар миқдорини оширганга. Масалан, харбий харажатлар ва янги касалхона ва бошқа муассасалар қуришга қорор қилганда.

4. Соф экспорт харажатлари.

5. Бошқа мамлакатлар миллий даромадларининг ўсиб бориши.

6. Валюта курсларидаги ўзгаришлар.

3. Жами таклиф деганда муайян нархлар шароитида реал ишлаб чиқариш мумкин бўлган тавор ва хизматларни реал ҳажмига тушинилади. нархларнинг юқори даражаси ишлаб чиқарувчиларга кўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга имконият яратади ва аксинча паст нархлар маҳсулотилаш ишлаб чиқаришни қисқартиради. Шунинг учун ҳам миллий ишлаб чиқариш ҳажми билан нархлар, даражаси ўртасида тўғри алоқа мавжуд. Демак нархларнинг ўсиб бориши билан маҳсулотлар ишлаб чиқариш ўсиб боради. Пасайиши билан тушиб боради.

Жами таклиф эгри чизиги.

Графикдан кўриниб турибдики жами талаб эгри чизиги учта қисмдан иборат. Яъни, горизантал ёки кейнсиан кесма, кўтарилиб борувчи ёки оралиқ кесма ва вертикал ёки классик кесма. Бундан биз кўриб турибмизки жами таклиф эгри чизиги миллий ишлаб чиқариш хажмининг ошиши ёки камайиши шароитида махсулот бирлигига кетган харажатлар миқдорини узғаришини курсатади. Бизга маълумки махсулот бирлиги харажатлари ишлаб чиқарилган махсулотлар хажмини уларга кетган харажатларга булиш оркали топилади.

Жами таклиф эгри чизигидаги бу кесмалар қандай иктисодий вазиятларни акс эттиради.

1. Кейнсиан кесмада миллий ишлаб чиқаришнинг реал хажми тушинилади. Чунки у тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқариш хажмидан камдир. Демак горизантал кесмада иктисодиёт чукун инкирозга учраган шароитда ва катта миқдордаги ресурслардан фойдаланмаган шароитини курсатади. Ушбу фойдаланилмаётган ресурсларни нархлар даражасига таъсир курсатмаган ҳолда ишга тушириш мумкин. Бу кесмада миллий ишлаб чиқариш хажми ушиб бошласа, ишлаб чиқаришдаги ҳеч қандай вазият нархлар ошишига таъсир курсатмайди. Чунки учтурт ой ишдан буш юрган ишчилар уз иш жойларига қайтиши натижасида маошларини оширишни талаб қилшмайди. Шунингдек ишлаб чиқарувчилар ўзига зарур булган ресурсларни барқарор нархларда сотиб олишлари мумкин, ишлаб чиқариш харажатлари купаймайди. Демак махсулотлар нархининг ошишига асос йўқ. Ушбу кесмада миоллий ишлаб чиқариш хажми узгарганда нархлар даражаси узгармас экан.

2. Вертикал ёки классик кесма эгари чизик буйича унга силжиши натижасида ишлаб чиқаришнинг мавжуд хажмига иктисодиёт тулик бандлик шароитига ёки ишсизликнинг табиий даражаси шароитига эришган вазиятни кураимиз. Иктисодиёт эгри чизикнинг бу нуқтасида узининг ишлаб чиқариш имкониятлари даражасида булади. Бу шуни билдирадики нархларнинг ҳар қандай ошиши ишлаб чиқариш хажмининг ошишига олиб келмайди. Чунки иктисодиёт тулик кувватда фаолият курсатаёпти. Тулик бандлик шароитида айрим фирмалар бошка фирмаларга нисбатан ресурсларга юкорирок нархларни таклиф қилиш оркали ишлаб чиқариш хажмини оширишга ҳаракат қилади. Аммо бундай ҳолатда айрим фирмалар ресурслар ва ишлаб чиқариш хажмини ошириши мумкин, бошқалари эса йўқотади. Натижада бу нархлар ошишдан махсулотлар нархи ошиши мумкин, аммо ишлаб чиқаришнинг реал хажми узгармай қолади.

Жами таклиф эгри чизигининг вертикал қисмида иккита камчилик мавжуд;

а) бу кесма классик иктисодий фанлар нуктаи назаридан қаралган ва тулик бандлик миёр деб қабул қилинган.

б) «тулик бандлик» ва «тулик бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми» — бу ўзгарувчан тушунчадир. Чунки ишчи қуни ва ишчи кчлари айрим вақтларда миёнидан ошиб кетиши ҳам мумкин.

3. Оралик кесма — ишлаб чиқариш реал ҳажмини ўсиши нархлар даражасининг ўсишига мос равишда ўсиб боради. Нима учун? Чунки иктисодиётнинг иктисодий пасайиш ҳолатидан тулик бандликка ўтиш шароити нотекс ва турли вазиятлар рўй бериши муқаррар. Масалан, айроим тармоқларда ресурсларнинг этишмаслигига дуч келинса бошқа тармоқларда аксинча. Шунингдек улар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун эски асосий воситалардан ва малакасиз мутахассислардан фойдаланишга тўғри келади. Бу эса маҳсулотлар бирлигига кетадиган харажатларни ошишига ва натижада нархлар даражасининг ўсишига олиб келади. Жами таклиф эгри чизигидаги бу ўчга кесма айрим иктисодчилар уртасида тортишувларга сабаб бўлмоқда.

Кейнсианчилик мактаби вакиллари жами таклиф эгри чизигини г/х горизантал г/х қутарилиб боровчи деб ҳисоблайдилар ва шу сабабли жами таклифдаги ҳар қандай ўзгаришлар ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликка таъсир этади дейдилар.

Классик ёки неоклассик мактаб вакиллари эгри чизик бутунлай вертикал қурилишда бўлади деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича жами таклифни ўзгариши иктисодиёт учун унчалик сезиларли эмас. Чунки бу ўзгариш фақат нарх даражасига таъсир этиб ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик ўзгаришига олиб келмайди.

Шунингдек ишлаб чиқариш ҳажми қупайиши ёки қамайиши нархга боғлиқ бўлмаган омиллар ҳисобига ҳам рўй бериши мумкин. Бу омиллар жами таклиф эгри чизигини г/х унғ томонга г/х чап томонга суриши мумкин. Нархга боғлиқ бўлмаган омилларнинг хусусияти шундаки улар маҳсулот бирлигига кетган харажатларга бевосита таъсир қилади. Ва шу орқали жами таклиф эгри чизигининг сурилишига сабаб бўлади.

Бу омиллар қуйидагилардан иборат;

1. Ресурсларга бўлган талабнинг ўзгариши;

а) ички бозордаги ресурслар микдорининг қамайиши;

— ер ресурслари;

— меҳнат ресурслари;

— капитал ресурслари;

— тадбиркорлик қобилиятлари;

б) импорт ресурслар нархларидаги ўзгаришлар;

в) бозордаги ҳукмронлик ва монополия;

2. Унумдорликдаги ўзгаришлар;

3. Хукукий миёрдаги узгаришлар;

а) солиқ ва субсидияларнинг узгариши;

б) давлатнинг тартибга солишдаги узгаришлар;

4. Нархларнинг мувозанатли даражаси деб шундай нарх даражасига тушиниладики унда жами талаб ва таклиф бир-бирига мос келиши ёки тенг булиши керак. Аввалом бор жами талаб эгри чизиги ва жами таклиф эгри чизигининг оралик кесмада мос келишини куриб чикамиз. Нархларнинг мувозанатли даражаси ва миллий ишлаб чикариш хажмининг мувозанатли даражалари мос равишда P_e ва Q_e лар билан белгиланган. Нима учун P_e нархларнинг мувозанатли даражаси ва Q_e миллий ишлаб чикаришнинг мувозанатли даражасини билдиришини курсатишимиз учун нархлар даражаси P_e билан эмас балки P_1 билан курсатилган. Жами таклиф эгри чизиги курсатаяпдики нархлар даражаси P_1 булган вазиятда корхоналар миллий ишлаб чикариш хажмининг Q_1 микдоридан оширмайди.

Жами таклиф эгри чизигидаги оралик кесмадаги мувозанат.

Истеъмолчилар бундай хажмдаги махсулотларни P_1 даражада сотиб олишга тайёр туради. Истеъмолчилар уртасидаги ракобат нархлар даражасини P_e гача суради. Чизмадига стрелканинг курсатишича нархлар даражасини P_1 дан P_e гача кутарилиши ишлаб чикариш хажмини Q_1 дан Q_e гача оширишга ва истеъмолчиларнинг истеъмолини Q_2 дан Q_e гача камайтиришга олиб келади.

Кейинги графикда жами таклиф эгри чизиги кейнсиан кесма оркали утади. Бундай вазиятда нархлар даражаси ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Буни тушуниш учун аввалом бор биз миллий ишлаб чикаришни мувазанатли хажмини Q_e ва мувозанатли нархлар даражасини P_e билан белгилаймиз.

Жами таклиф эгри чизигининг кейнсиан кесмадаги мувозанати.

Жами таклифнинг кейинги усиши эгри чизикни янада йуқорирок сурилишига олиб келади. Жами талаб эгри чизиги жами таклиф эгри чизигининг вертикал кесмасида кесишади. Бу ерда мувозанат нарх P_2 даражасида, ишлаб чикаришнинг мувозанат хажми Q_3 нуктасида урнатилади. Жами таклифнинг бу кесмасида талабнинг ҳар қандай узгариши фақат нархлар даражасининг узгаришга олиб келади. Ишлаб чикариш хажми эса тулик бандлик шароитида узгармай қолади.

Оралик ва вертикал кесмаларда нархлар ушиб бориши билан кузатилган жами талабнинг купайиши талаб инфляцияси мавжудлигини курсатади.

Жами таклифнинг узгариши мувозанат нархлар даражасига ва миллий ишлаб чикариш хажмининг мувозанат даражасига қандай таъсир курсатишини куриб чикамиз.

Биринчидан ташки хамкорлар импорт махсулотларига булган нархни оширишди деб фараз қилайлик. Импорт махсулотлари нархининг ошиши мамлакатда ишлаб чиқарилаётган барча махсулотлар ва импорт қилинаётган ресурслар нархини ошириб юборади. Шундай қилиб миллий ишлаб чиқаришнинг барча бугинларида ишлаб чиқарилаётган махсулотлар бирлиги харажатларини ошириб юборади. Шунинг учун ҳам жами таклиф эгри чизиги AS1 дан AS2 га қараб силжийди. Бундай вазиятда нархлар даражасининг ошиши инфляцияга олиб келади.

Агарда жами таклиф эгри чизиги Q1 дан Q2 га қараб силжиса нархлар даражаси P1 дан P2 га қараб усади, бандлик камайди ва инфляция келиб чиқади. Буни биз стагфляция деб атаймиз.

Жами таклиф узгаришининг таъсири.

Бошқа бир вазиятда масалан нархларга боглик бўлмаган омиллардан бироргаси узгариб жами таклифнинг узгаришига олиб келсин. Яъни ернинг бахоси пасайса корхоналардан олинadиган солиқлар камайса ва бунинг оқибатида махсулот бирлигига кетган сарф-харажатлар қисқарса унда жами таклиф эгри чизиги E3 нуктада кесиб утади. Бунда нархлар мувозанат даражаси P1 дан P3 га қараб силжийди. Ва ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми Q1 дан Q3 га ошади. Яъни иқтисодий усиш ҳолати мавжуд бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. К.Р. Макконелл, С.Л. Брю «Экономика».
2. Г. Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю. Юлдошев, М.С. Росимов. «Макроиктисодиёт асослари».
4. М. Хакимова «Макроиктисодиёт» I боб.
5. Ё. Абдуллаев «Макроиктисодий статистика».
6. А. Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш. Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Мавзу-6. Кейнс макроиқтисодий мувозанат назарияси.

Режа:

1. *Классик иқтисодчиларнинг иқтисодий мувозанат назарияси.*
2. *Кейнснинг иқтисодий мувозанат назарияси.*
3. *Классик ва Кейнсианчилар иқтисодий мувозанат назарияларида жами талаб ва унинг ўзгариши.*
4. *Кейнснинг иш билан бандлик назарияси.*

1. Маълумки бу саволга жавоб турли йилларда турлича бўлган, яъни вақт ўтиши билан ўзгариб турган. «Буюк депрессия» даврида кўпгина етук иқтисодчилар, яъни hozirgi кунда классиклар деб аталадиган иқтисодчилар бозор иқтисодиёти иқтисодиётдаги ресурслардан тўлиқ фойдаланиш имконини беради деб хисоблашган. Аммо улар иқтисодиётда айрим вақтларда, яъни уруш, сиёсий тўнтариш, табиий офат ва шунингдек бошқа ҳолатларда ўзгаришлар бўлиб турушини тан олишса ҳам шу билан бирга бозор тизимининг ўзига хос хусусиятлари бу иқтисодий қийинчиликларни ўз-ўзидан хал қилишади деб тушунтиришади.

Классиклар бандлик назарияси асосида иккита асосий тушунча мавжуд. Биринчидан, тўлиқ бандлик шароитида махсулотларни сотиб олиш учун харажатлар миқдорининг етишмаслиги мумкин эмас. Иккинчидан, агарда умумий харажатлар миқдори етишмай қолган шароитда ҳам баҳо ва иш ҳақи каби рўчаглар ишга тушади ва натижада харажатлар миқдорининг камайиши ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми, бандлик ва реал даромадлар миқдорининг камайишига олиб келмайди деб хисоблашади.

Классиклар назариясини тан олмаслик асосан Сей қонунидан бошланган. Сей қонуни бўйича махсулотларни ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи ишлаб чиқарилган махсулотлар қийматига тенг равишда даромад яратади деган оддий ғоядан иборатдир. Демак бу дегани махсулотларни сотиб олиш учун ҳар қандай махсулотлар ҳажмини ишлаб чиқариш ўз-ўзидан даромад яратади. Яъни, таклиф ўзининг хусусий талабини пайдо қилади. Сей қонунининг моҳиятини махсулотлар айирбошлаш савдосида ҳам кўриш мумкин. Пойафзалчи пойафзал ишлаб чиқаради ёки ўзига зарур бўлган бошқа махсулотларга бўлган талабини қондириш учун пойафзал таклиф қилишади. Пойафзалчи томонидан пойафзалнинг таклиф қилиниши унинг талабидан иборатдир. Худди шундай бутун иқтисодиёт бўйича махсулотлар алмашиши амалга оширилади.

Аммо Сей қонунининг оддий тушунчада нуқсони бор. Бизга маълумки махсулотлар ишлаб чиқариш мос равишда пул даро-

мадлари суммасини олиш имконини берса ҳам истеъмолчилар ушбу даромадларнинг ҳаммасини тўлиқ харажат қилмаслиги умум қабул қилинган тушунчадир. Яъни, даромадларнинг қандайдир бир қисмини жамғаришади ва бу жамғарилган қисми юқоридаги бахса ўз жавобини топмайди. Жамғариш даромадлар таркибидан маълум миқдордаги маблағларни ўзида мужассамлаштиради. Демак, истеъмол харажатлари барча ишлаб чиқарилган махсулотлар миқдорини сотиб олишга етмайди. Агарда уй хўжаликлари ўз даромадларининг бир қисмини жамғаришса, у холда таклиф ўзининг талабини пайдо қилмайди. Жамғариш истеъмолнинг етишмаслигига олиб келади. Натижада сотилмай қолган махсулотлар ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади.

Аммо классик иқтисодчилар ҳақиқатда жамғариш талабнинг етишмаслигига олиб келмайди, чунки ҳар бир жамғарилган сўм тадбиркорлар томонидан инвестициялашади деб таъкидлашади. Агарда тадбиркорлар уй хўжаликларининг жамғармалари миқдоридан инвестиция қилишса Сей қонуни амал қилади ва ишлаб чиқариш ҳамда бандлик даражаси доимий бўлиб қолади. Иқтисодиётнинг тўлиқ бандлик шароитидаги даромадлар ва махсулотлар ишлаб чиқаришини таъминлаши учун харажатлар даражасига эришиши ва сақлаб қолиши тадбиркорлар томонидан уй хўжаликлари жамғармалари миқдоридан инвестициялашига боғлиқдир.

Классик иқтисодчилар таъкидлашадики, капитализмнинг ўзига хос пул бозори мавжуд ва бу бозор жамғарма ва инвестициянинг тенглигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам тўлиқ бандлик мавжуд дейишади. Бу шуни билдирадики, пул бозоридан (фоиз ставкалари) жамғарма тариқасида даромадлар ва харажатлар миқдоридан чиққан сўмлар ўз-ўзидан инвестицион махсулотларга сарф қилинган сўмлар миқдоридан қайтадан келиши устидан назорат олиб боради. Фоиз ставкалари ёрдамида жамғарма ва инвестицияларни бошқаришни тушунтириш оддий ва ҳаммага тушинарлидир. Классик иқтисодчиларнинг таъкидлашича бошқа вазиятларда уй хўжаликлари жамғариш ўрнига истеъмол қилишни афзал кўришади. Товар ва хизматлар истеъмоли инсоният талабини қондиради, фойдаланилмаган маблағлар йўқ. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, истеъмолчилар уларнинг тежамкорлигини рағбатлантириш тариқасида фоиз ставкалари тўласагина жамғариши мумкин. Фоиз ставкалари қанчалик йўқори бўлса шунчалик кўп маблағлар жамғарилади. Жамғармалардан фойдаланиш учун кимлар тўлов ишларини олиб боришади. Албатта корхоналар хўжайинлари, инвесторлар, яъни, ўзининг ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва янгилаш учун пул капиталини изловчилар хисобланишади. Биз биламиз-

Биз биламизки фоиз ставкалари ишбилармонларнинг ишлаб чиқариш харажатларига бевосита таъсир кўрсатади. Демак, улар ўз вақтида фоиз ставкаларининг пастроқ бўлишига интилишади. Рискча айтганда фоиз ставкаларининг ўзгариши Сей қонунини кўпроқ миқдорда жамғармалар мавжуд бўлган иқтисодиётда ҳам фаолият кўрсатишини таъминлайди. Классик иқтисодчилар томонидан кўрсатилганидек иқтисодиёт катта ваннага ўхшайди. Чунки ваннадаги сув хажмини махсулот ишлаб чиқариш ва бандликка мослашади. Яъни, ваннадан жамғарма тариқасида чиқиб кетаётган хар қандай миқдор инвестиция сифатида крандан қайтиб тушади. Фоиз ставкаси жамғарма ва инвестицияни боғлаб турар экан бутун иқтисодиёт шундай бўлиши керак деб таъкидлашади.

Классик иқтисодчилар ўзларининг ғояларини яна бир тушунча билан исботлашга ҳаракат қилишади. Яъни, тадбиркорлар томонидан таклиф қилинган махсулотлар хажмининг даражаси нафақат умумий харажатлар миқдорига, балки махсулотлар баҳоси даражасига ҳам боғлиқдир. Бу шунини билдирадики, агарда фоиз ставкалари айрим сабабларга кўра жамғармаларни инвестициялар тариқасида ишлаб чиқаришга қайтармаса, камайган хар қандай харажатлар миқдори мос равишда баҳонинг пасайиши билан қопланади. Бошқача айтганда 40 сўмга 10 сўмдан тўртта кўйлак сотиб олишса, нархлар 5 сўмга камайганда 20 сўмга шунча кўйлак сотиб олиш мумкин. Сотувчилар ўртасидаги рақобат баҳонинг эгилювчанлигига олиб келади. Бундан ташқари талабнинг камайиши ортиқча махсулотлардан қўтилиш учун нархларнинг пасайишига олиб келади. Сўм тўлов қобилиятларининг ошиши жамғармаси мавжуд бўлмаган шахсларга мавжуд пул маблағлари шароитида кўпроқ махсулотлар сотиб олишга ундайди. Шунинг учун жамғарма ишлаб чиқариш ва бандликнинг пасайишига эмас, балки нархларнинг пасайишига олиб келади.

Нархларнинг пасайиши ресурслар нархининг пасайишига олиб келади. Хусусан иш ҳақининг пасайишига ҳам олиб келади. Классик иқтисодчиларнинг фикрича иш ҳақи миқдори камайди ва камайиши керак. Иш ҳақининг камайиши ишсизлар сонини оширади. Аммо ишбилармонлар ишсизларни олдингидек йўқори иш ҳақи ставкаларига жалб қилмасдан иш ҳақининг паст ставкаларига жалб қилишади. Мехнатга бўлган талаб тезда камайди. Йўқори иш ҳақи ставкаларида ишлайдиган ишчилар паст иш ҳақи ставкаларида ишлашга мажбур бўлишади. Рақобатнинг мавжудлиги бу ишчиларга шунга рози бўлишга мажбур қилади. Бу иш жойларига бўлган рақобат иш ҳақини шу даражада пасайишига олиб келадигани токи ишбилармонлар паст ишсизларни ишга жалб қила олишсин. Шунинг учун классик

иқтисодчилар мажбурий ишсизлик мавжуд бўлмади деб ҳисоблашади. Бундан ташқари классик иқтисодчиларнинг фикрича давлатнинг иқтисодиётга аралашуви умуман мумкин эмас.

2. Классик иқтисодчиларнинг бандлик назариясига иқтисодиётда мавжуд бўладиган ишсизлик ва инфляция тўғри келмайди. Биз биламизки иқтисодиётда тўлиқ бандлик шароитига эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам иқтисодчилар классик назариянинг асосий жаҳатларини танқид қила бошладилар.

1936 йили инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс капитализм иқтисодиётига янги иш билан бандлик назариясини яратди. У ўзининг «Пул, процент ва иш билан бандликнинг умумий назарияси» асосида унинг нотўғри жиҳатларини исботлашга уринди.

Кейнс назариясининг энг қатъий жиҳати шуки, у бозор иқтисодиётида иш билан тўла бандликни таъминлайдиган ҳеч қандай механизм йўқлигини исботлади. Макрокўламда иқтисодиёт мувозанатга эришиши мумкин, лекин шунда ҳам маълум миқдорда ишсизлик ва инфляция сақланиб қолганини, тўла иш билан бандлик қонуний ҳолат эмас, балки тасодифдир, капитализм ўз-ўзидан тартибга тушиб ривожланиб кетавермаслигини исботлаб берди. Шунингдек иқтисодиётдаги тебранишлар фақат уруш, табиий офат ва шу каби вазиятларгагина боғлиқ эмас, балки у тинчлик йилларида ҳам ички омилларнинг салбий оқибатларидан келиб чиқишини асослаган. Ишсизлик ва инфляциянинг келиб чиқиши инвестиция ва жамғармаларга бевосита боғлиқ. Нархларнинг ошиши ва иш ҳақининг пасайиши бошқа салбий омиллар билан бирга иқтисодиётнинг беқарорлигига олиб келади. Кейнс назарияси Сей қонунини ҳам маълум даражада инкор этади. Сей қонуни бўйича тадбиркорлар фаолияти ва жамғариш режалари фоиз ставкасида мутоносиблашади. Кейнсчилар фикрича эса агар тадбиркорлар жамғармаларни кўпайтиришса фирмалар инвестицияларни кўпайтиришлари мумкин.

Чунки жамғарувчилар субъекти ва инвесторлар ҳар хил гуруҳдаги одамлардир. Корхоналар айниқса корпорациялар катта миқдордаги инвестиция қарорларини қабул қилишади. Катта ҳажмдаги ишлаб чиқаришга эга бўлган иқтисодиётда уй хўжаликлари кўп миқдорда жамғаришади. Шунини айтиб ўтиш керакки жамғариш ва инвестицияларни ҳар хил гуруҳлардаги одамлар қабул қилишади.

Жамғарувчилар ва инвесторлар субъектлари ҳар хил сабабларга кўра бошқарилади. Кейнсчилар фикрича жамғарма ва инвестициялар битта омилга боғлиқ бўлмаган ҳолда турли сабаблар асосида амалга оширилади. Масалан, айримлари қиймати ўзининг иш ҳақи миқдоридан ортиқ бўлган маҳсулотларни сотиб олиш учун, уй хўжаликлари эса автомобил ёки телевизор

сотиб олиш учун жамғаришади. Жамғармалар бирор бир шахс ёки унинг оиласининг келажакдаги истеъмолини қондириш мақсадида; яъни уй хўжаликлари оила бошлигининг нафақага чиқишлари ёки болаларини коллежларда ўқишини таъминлаш мақсадида жамғаришади. Бундан ташқари жамғарма тасодифий вазиятларда фойдаланиш мақсадида жамғарилади. Кейнсчилар таъкидлашича жамғарма ва инвестицияларни аниқлашнинг энг асосий омили бўлиб миллий даромад ҳисобланади.

Нима учун талбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олишади. Инвестициялаш учун пул капиталига эга бўлишга тўланадиган тўловлар, яъни фоиз ставкаси инвестиция режасини тузаётганда ҳисобга олинади. Аммо, фоиз ставкаси ягона омил бўлиб ҳисобланмайди. Инвестициялар миқдорини аниқлашда асосий омиллардан бири бўлиб фойда нормаси ҳисобланади.

Классиклар фикрича пул бозорида инвестициялашнинг асосий манбаи бўлиб жорий жамғарма ҳисобланади. Кейнсчилар фикрича эса пул бозорида бошқа иккита манба мавжуд. Биринчидан уй хўжалиklarининг нақд жамғармалари ва иккинчидан пул таклифини кўпайтирадиган кредит ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Кейнсчилар назарияси бўйича аҳоли ўз маблағларини нафақат кунлик харидларни амалга ошириш учун, балки ўз бойликларини ошириш учун ҳам сақлашади. Бу пул воситалари бир қисмининг камайиши ва уларни пул бозорида инвесторларга бериш жорий жамғармаларга нисбатан солиштирганда воситаларнинг ортиқчалигига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш кредит берадиган муассасалардан ссудаларнинг берилиши пулнинг таклифини кўпайтиради. Банк ёки бошқа молиявий ташкилотлардан кредитларнинг берилиши жорий жамғармалар кўпайишига асос бўлади. Натижادا уй хўжаликлари қўлидаги пул воситаларининг камайиши ва банклар томонидан ссудаларнинг берилиши инвестициялар миқдорини жорий жамғармалар миқдоридан ошишига олиб келиши мумкин. Бу шуни билдирадики Сей қонуни фаолият кўрсатишида назариячилар барча жорий жамғармалар пул бозорига чиқарилади деб нотўғри айтишади. Чунки, биринчидан уй хўжаликлари жамғармаларнинг қандайдир бир қисмини пул бозорига юбормасдан қўлида олиб қолиши мумкин, иккинчидан жорий жамғармалар банк фоизларини тўлаш учун ишлатилади.

Кейнсчилар ёндошуви шундан иборатки, жамғариш ва инвестициялар режаси бир-бирига мос келмайди ва шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш, даромад, бандлик, нархлар даражасида ўзгаришлар бўлиб туради. Бундан ташқари Кейнсчилар фикрича нархлар даражаси ва иш ҳақи ҳақиқатда пасайишга

Йўналтирилган эгулувчанликдан иборат эмас. Хатто улар шундай бўлган тақдирда ҳам шубҳалидир. Чунки нархлар ва иш ҳақининг пасайиши кенг тарқалган ишсизликни бироз юмшатиши мумкин ҳолос.

3. Классик иқтисодчилар фикрича жами талаб эгри чизиги вертикал тўғри чизикдан иборат ва фақат ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини ифодалайди. Иккинчидан томондан пастга эгилган жами талаб эгри чизиги барқарор бўлишга интилади ва фақат нархлар даражасини аниқлайди. Бу икки умум кўрсаткичларни қараб чиқамиз.

1. Вертикал жами таклиф. Вертикал жами таклиф эгри чизиги ишсизликнинг табиий даражасига ёки тўлиқ бандлик шароитдаги ишсизлик даражасига тўғри келади. Классиклар фикрича иқтисодиёт, Сей қонуни, барқарор фоиз ставкаси, эгулувчан нарх ва иш ҳақи каби омиллар таъсирида тўлиқ бандлик шароитида фаолият кўрсатади. Улар фикрича нархлар ўзгариши билан бир вақтда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармайди.

Олдинги мавзуларда кўриб ўтдикки нархларнинг паст даражасида ишлаб чиқариш фойдалилиги камаяди ва ишлаб чиқарувчиларни камроқ маҳсулотлар таклиф қилишга мажбур қилади ва шунингдек камроқ ишчиларни жалб қилиши мумкин. Классиклар фикрича ишлаб чиқаришга киритилаётган омилларга харажатлар, нархлар пасайиши билан бир вақтда камаяди ва натижада реал фойда ва ишлаб чиқариш ҳажми ўзгармай қолади.

2. Барқарор жами талаб. Классиклар ҳисобича жами талаб асосида пул ётади. Яъни ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини сотиш биринчидан, уй жиҳозлари ва ишбилармонлардаги мавжуд пул миқдорларига, иккинчидан, ушбу пулларнинг нархлар даражаси билан аниқланадиган тўлов қобилиятига ва реал қийматига боғлиқ. Вертикал чизик бўйича пастга тушсак нархлар даражаси камаяди. Бу шуни билдирадики ҳар бир сўмнинг тўлов қобилияти ошади ва шунинг учун ушбу пулларга кўпроқ маҳсулотлар сотиб олиш мумкин.

Классиклар фикрича давлат молия ташкилотлари пул таклифини доимий равишда қўллаб туради. Ушбу таклиф эгри чизигида пул миқдорини кўпайтириш инфляцияга олиб келади, пул миқдорини камайтириш эса дефляцияга олиб келади. Шунинг учун нархлар барқарорлигини сақлаб туришда пул таклифи устидан назорат олиб бориш керак.

Кейнсианчилар фикрича маҳсулотлар нархи ва иш ҳақи эгулувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиги горизонтал ўқдан иборат. Бундан ташқари, жами таклиф талабдаги нарх омиллари бирортасининг ўзгаришига боғлиқ равишда даврий ўзгариб туради.

1. Горизонтал жами таклиф эгри чизиги. Пасайишга қараб нарх даражаси ва иш ҳақининг ноэластиклиги жами таклиф эгри чизигини горизонтал жойлаштиради. Бундай ҳолатда ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши нахларнинг пасайишига олиб келмайди. Шунингдек тескариси реал ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши нархларнинг ошишига олиб келмайди. Шунинг учун ҳам Кейнсиан кесма ишлаб чиқариш ҳажмининг ноль даражасидан тўлиқ бандликка эришиши ёки ишлаб чиқаришнинг потенциал ҳажмига эришгунгача бўлган қисмидан иборат. Кейнсианчилар фикрига тўлиқ иш билан бандликка эришгандан кейин жами таклиф эгри чизиги вертикал йўналиш олади.

2. Нобарқарор жами талаб. Кейнсианчилар фикрича пул таклифида ҳеч қандай ўзгариш бўлмаса ҳам жами талаб нобарқарордир. Хусусан, жами талабдаги инвестиция каби омиллар ўзгаришга олиб келади. Масалан, жами талабнинг ўзгариши ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликка таъсир кўрсатади. Нархлар даражаси эса ўзгармай қолади.

Классиклар фикрича пул таклифида катта ўзгариш бўлмаса жами талаб ўзгармайди, яъни барқарор ҳисобланади. Жами талаб камайган тақдирда ҳам нархлар ва иш ҳақининг эгилувчанлиги ишлаб чиқариш реал ҳажмининг барқарорлигини таъминлайди. Шунинг учун ҳам давлатнинг макроиқтисодий сиёсати ортиқчадир. Кейнсианчилар фикрича жами талабнинг ўзгарувчанлиги ва нархларнинг ноэгилувчанлиги ишсизлар даражасини оширишга олиб келади. Иқтисодиётда катта йўқотишлар қилмаслик учун давлат жами талабни бошқариб туриш учун макроиқтисодий сиёсат юритиш лозим деб ҳисоблайди. Кейнсианчилар фикрича жами талабни таҳлил қилишда нархларнинг ноэгилувчанлигидан ташқари ЯММ ни ҳисоблашда тўртта компонент, яъни, истеъмол, инвестиция давлат хариди ва соф экспортларни ҳам қараб чиқиш керак.

4. Олдинги саволларда кўрдикки Кейнснинг иқтисодий назариясига биноан бозор иқтисодиётида иш билан бандликни тўла таъминлайдиган ҳеч қандай автоматик механизм йўқ. Демак, ишлаб чиқариш ва иш билан бандликни боғлиқлиги қандай аниқланишини билиш учун товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳажми, иш билан бандлик ва ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари каби кўрсаткичларни қараб чиқиш лозим экан.

Кейнс моделида мувозанат даражадаги ишлаб чиқаришни аниқлашда иккита бир-бири билан боғлиқ усуллардан фойдаланилган.

1. Умумий харажатлар ва ишлаб чиқариш таққослаш усули, яъни, $(C, I)_k = CMM_k$;
2. Инъекция ва тортиб олиш усули.

Демак, ушбу усуллардан биринчисини, яъни, ялпи харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усулини қараб чиқамиз. Бу усул қисқача қилиб «харажатлар ва ишлаб чиқариш хажми усули» деб ҳам айтилади.

Ишлаб чиқариш хажми деганда амалиётда ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган СММ хажмига айтилади. Унда СММ ишлаб чиқаришнинг турли миқдордаги потенциали билан таққосланади. Бу ерда энг асосий кўрсаткич бўлиб, ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар миқдорида ялпи даромадларни олиши хисобланади. Масалан, бирор бир тадбиркор юз минг сўмлик махсулотни таклиф этиб юз минг сўмлик даромад олгагина у ишлаб чиқаришни давом эттириши мумкин.

Ялпи харажатлар деганда ишлаб чиқаришга сарф қилинган умумий харажатлар миқдори тушунилади. Ёки бошқача айтганда ЯММ ни хисоблашдаги истеъмол ва инвестиция харажатларидан иборатдир. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки СММ ни хисоблаётганда, яъни, ялпи инвестициялар миқдори эмас, балки соф инвестициялар миқдори хисобга олинади, яъни $СММ = ЯММ - А$

Бундан ташқариш умумий хисобларда соф инвестицияларни жорий миқдори эмас, балки режа миқдори эътиборга олинади. Чунки ишлаб чиқариш хажми билан ялпи харажатлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши режадан ортиқча инвестицияларга бўлган талабни келтириб чиқаради.

СММ Кейннинг иш билан бандлик назариясининг асосини ташкил этади. Мувозанат хажмидаги СММ ни аниқланиши иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлайди.

Мувозанатли ишлаб чиқариш режаси бу ялпи харажатлар режаси харид қилинган товар ва моддий ресурслар тенглигини таъминловчи СММ хажмини ишлаб чиқаришдир. Мувозанатли хажмдаги СММ ни ишлаб чиқариш иш билан тўлиқ бандликни, ишлаб чиқариш харажатлари ва олинаётган даромадларнинг биргаликдаги мувозанатини бирлаштиради.

Инъекция ва тортиб олиш усули тўғридан-тўғри мос келмаса ҳам унинг маъноси шундан иборатки, яъни, мувозанатли даражадан ташқари холатларда СММ ва ялпи харажатлар мувозанатининг бузилишига қаратилади. Биз биламизки ҳар қандай хажмдаги махсулотларни ишлаб чиқариш ўзига мос равишда солиқлар тўлангандан кейинги даромадлар миқдорини беради. Яна шу маълумки уй хўжаликлари ушбу даромадларнинг бир қисмини жамғариши мумкин. Жамғариш ўз навбатида тортиб олишни билдиради. Жамғариш натижасида истеъмол ишлаб чиқаришнинг умумий хажмидан ёки СММ дан кам бўлади. Бундай холатда истеъмол бозорда жами ишлаб чиқарилган махсулотлар хажмини сотиб олишга етмайди. Натижада эса иш-

лаб чиқариш хажмини камайтиришга олиб келади. Махсулотларнинг бир қисми ишлаб чиқариш воситалари шаклини олади. Шунинг учун инвестицияни даромадлар ва харажатлар миқдоридаги харажатлар инекцияси деб қараш мумкин. Бошқача айтганимизда инвестиция жамғармага олинган воситаларни қоплаш имкониятини билдиради.

Агарда жамғармага олинган воситалар инвестиция иньекциясидан кўп бўлса, жами харажатлар СММ дан кам бўлади. Бошқача айтганда СММнинг хар қандай даражаси яъни жамғариш инвестициядан кўп бўлган вазиятда мувозанат нуқтадан юқори бўлади. Аксинча инвестиция инекцияси жамғармага олинган воситалар миқдоридан кўп бўлса жами харажатлар СММ дан кўп бўлади. Инвестициялар жамғармалардан кўп бўлган хар қандай шароитда СММ хажми мувозанат нуқтадан паст бўлади. Жамғармага олинган воситалар миқдори инвестиция иньекцияси томонидан тўлиқ қопланса жами харажатлар умумий ишлаб чиқариш хажмига тенг бўлади. Иньекция бу мамлакат ичкарасида ишлаб чиқарилган махсулотларга бўлган истеъмол харажатларига кўшимча бўлиб хисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. К.Р.Макконелл, С.Л.Брю «Экономика».
2. Г.Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю.Юлдошев, М.С.Росимов. «Макроиқтисодиёт асослари».
4. М.Хакимова «Макроиқтисодиёт» 1 боб.
5. Ё.Абдуллаев «Макроиқтисодий статистика».
6. А.Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш.Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Мавзу-7. Пул бозори ва банк тизими

1. Пул тушунчаси, унинг асосий характеристикалари ва функциялари.
2. Пул таклифи ва талаби назарияси.
3. Пул бозори.
4. Пул-кредит тизими ва пул мультипликатори.
5. Банк тизими.

1. Пул-бу буюк ихтироларимиздан биридир. Пул инсонларда сеҳирлайди. Унга эга бўлиш учун қийналамиз ва меҳнат қиламиз. Пул ундан кутилиш йўли билан фойдаланиш мумкин бўлган ягона товардир. Уларни сарф ёки инвестиция қилмасангиз сизни улар кийинтирмайди ҳам, қорнингизни тўйгазмайди ҳам, яхши дамолишингиз учун шароит ҳам яратмайди. Инсонлар пул учун ҳамма нарсага тайёр ва пул ҳам ўз навбатида инсонлар учун ҳамма нарсага тайёр туради.

Пул бундан ташқари иқтисодий фанларнинг энг асосий бўлимларидан бири бўлиб ҳисобланади. Пул тизимининг тўғри фаолияти даромадлар ва харажатлар доиравий айланишига ҳаётий куч беради. Яхши ишлаётган пул тизими ишлаб чиқариш қувватлари ва бандликдан тўлиқ фойдаланиш имконини беради. Аксинча, ёмон ишлаётган пул тизими иқтисодиётдан инқирозларга, янги ишсизлик, инфляция ва шунингдек бошқа салбий оқибатларга олиб келади. Демак, пул махсус хусусиятларга эга бўлган товар ҳисобланиб барча турдаги товар ва хизматларни айирбошлаш воситаси ҳисобланар экан. Пул товарлар айирбошлашда умумий тенг қимматлик (эквивалент) ролини бажаради. Пуллар махсус хусусиятга иквидлилиқ (яъни тез алмаштириш) хусусиятига эга бўлганлиги учун ҳам идеал восита ҳисобланади. Ҳар қандай буюмнинг ликвидлилиги уни сезиларсиз сарф харажатлар билан бошқа буюмга айирбошланиш қобилиятини билдиради.

Айирбошлаш кенгаши билан кредит пуллар деб аталувчи Векселлар, банкнотлар, чеклар, сертификатлар, кредит карточкалари ва бошқа шунга ўхшаш қийматликларга эга бўлган пуллар пайдо бўлади.

Пул ўз табиатига кўра уч хил хусусиятга эга: яъни ҳама нарсага айирбошланганидан муҳим харид воситаси бойлик тимсоли, меҳнатнинг қиймат шаклидаги ўлчов воситаси.

Умуман пулнинг бешта вазифаси мавжуд.

1. Қиймат ўлчови;
2. Айирбошлаш воситаси;
3. Ҳазина тўлаш ва жамғариш воситаси;
4. Тўлов воситаси;

5. Жаҳхон пули.

Пул ўз хизмати мазмуни ва миқёсига қараб турли тоифаларга бўлинади:

1. **Хазина билетлари** - бу пул оддий муомилари ишлатилади;

2. **Банкнот — кредит пуллари** — бундай пуллар қарз олиш ва бериш жараёнларида ишлатилади.

Пул товар сифатида қийматга эга. Хозирги кунда пулнинг қийматидан фойдаланиб унинг турли кўринишларидан фойдаланилмоқда. Яъни, қоғоз пулларга товар ва пулли хизматлар эквивалент алмашинади. Бундан ташқари банк чекларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Шунингдек кредит карточкалардан ҳам фойдаланилади.

Пул муомаласидаги энг асосий масалалардан бири мамлакатда зарур бўладиган пул массасини аниқлаш ва муомиллага чиқариш ҳисобланади. Бу эса макроиқтисодиётнинг асосий муаммоси ҳисобланади ва давлат томонидан тартибга солиниб турилади.

Пул массаси — муомиллага чиқарилган металл тангалар ва қоғоз пуллар (хазина ва банк билетлари) нинг жами миқдори. Хўжалик муомиласидаги пул воситаларининг умумий ҳажмига нақд пуллардан ташқари банкларнинг жорий ҳисобидаги пул воситалари ҳам киради.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида пул массасининг асосини ташкил этувчи ёки пул агрегатларини билиш энг долзарб муаммолардан биридир. Чунки, пулнинг энг самарали миқдоридаги массасини чиқариш пулнинг харид қилиш қобилиятининг барқарорлигини таъминлайди. Пулнинг харид қилиш қобилиятининг барқарорлиги товар ва хизматлар нархининг кескин ўзгариши олдини олади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда пул муомиласи икки кўринишда юритилади:

1. Нақд пул муомаласи;

2. Нақд бўлмаган муомиласи.

Ривожланган мамлакатларда зарур бўлган пул миқдорини аниқлашда Шартнома тузиш учун пул ёки тор маънодаги пуллар М1 ва кенг маънодаги пуллар — М2; М3; М4; лар миқдори ҳисобланади.

М1 — ўз ичига танга пуллар, қоғоз пуллар, жорий ҳисобдаги пуллар ва йўл чекларини олади.

М2 — ўз ичига М1 ва тезкор жамғарма ҳосибларни олади.

М3 — ўз ичига М2 ва ликвидли қимматбаҳо қоғозларни олади.

$$M3 = M2 + ЛЦБ + СБО + СКВ;$$

Лқб — ликвидлик қимматбаҳо қоғозлар (облигациялар, сертификатлар, хазина мажбуриятлари ва бошқалар);

СБО — жамоат ва бюджет ташкилотларининг ҳисобларидаги маблағлар;

СКВ— капитал маблағларни молиялаштирувчи маблағлар;

Энг умумлашган шаклдаги Кенг маънодаги пул бўлиб М4 ҳисобланади:

$$M4 = M3 + HCL;$$

НСЛ — пул бўлмаган ликвид маблағлар (олтин, бриллиант, кумуш, платина ва шу каби қимматбоҳо пул бўлмаган маблағлар).

Жами пулнинг таклифи деб, маълум вақт бирлигида иқтисодиётга хизмат қилаётган пулларга айтилади. Пул эгаси пулини қандай шаклда сақлаш самарали бўлса худди шу қўринишдан фойдаланади. Энг муҳими пул таклифи давлат томонидан тартибга солинади.

2. Аввалом бор биз пул таклифи асосида нималар етишини билиб олишимиз лозим. Яъни биринчидан, пул таклифининг асосий қисми бўлиб қоғоз пуллар ва чек қўйилмалари ҳисобланади. Қоғоз пуллар — бу Республика Марказий банкининг муомилага қўйилган қарз мажбуриятларидир. Чек қўйилмалари эса тижорат еки Халқ банкларининг қарз мажбуриятларидан иборат.

Бундан ташқари қоғоз пуллар ва чек қўйилмалари ҳақиқий қийматга эга эмас. 10 сўмлик купор бу бир бўлак қоғоз еки чек қўйилмалари эса ҳисобхона китобидаги оддий езувдан иборатдир. Танга пуллар эса биз биламизки унинг ҳақиқий қиймати номинал қийматидан кам. Давлат сизнинг қўлларингиздаги қоғоз пулларни қиймати юқорироқ бўлган масалан, олтинга алмаштирмайди.

Иккинчидан, пул қиймати. Агарда қоғоз пуллар ва чек қўйилмалари қиймат берадиган ички хусусиятга эга бўлмаса ва улар олтин еки бошқа метал қийматликларга алмашинмаса нима учун улар унда пул бўлиб ҳисобланади. 10 сўмлик купорга еки 100 сўмлик чекларга қиймат қандай берилади. Бу саволларга жавоб олиш учун биз қуйидаги учта жиҳатни қараб чиқамиз.

1. Яроқлиги. Нақд ва чек қўйилмалари оддий сабабга кўра, яъни уларни инсонлар пул сифатида қабул қилади. Амалиятда улар асосан пул вазифасининг асосий қисмини бажаришади ва муомила воситаси қабул қилинган. Масалан, сиз магазинда қоғоз пулларни кийим-кечакка алмаштирасиз. Нима учун сотувчи бу қоғоз бўлагини қабул қилиб олади. Жавоб оддий яъни сотувчи бўладики уни бошқа бировлар ҳам товарларга алмаштиради.

2. Қонуний тўлов воситаси. Қоғоз қоғоз пулларга бизнинг ишончимиз қонунларга асосланган. Давлат нақд пулларни қонуний тўлов воситаси сифати эълон қилган.

3. Нисбий камлиги. Яъни пул қиймати унинг фойдаланишига нисбатан камлиги билан аниқланади. Пулнинг фойдалилиги унинг ҳозир ва келажакда товар ва хизматларга эркиналмаштрини қобилиятидан келиб чиқади. Иқтисодиётда пулга бўлган талаб бажарилган ишларнинг сўмдаги қиймати плус корхона ва шивидларнинг кейинчалик бирор-бирлигини амалга ошириши учун зарур бўладиган пуллар миқдори орқали аниқланади.

Пулнинг реал қиймати ёки тўлов қобилияти — пул бирлигини сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори орқали аниқланади. Товар ва хизматларни сотиб олинадиган пулнинг қиймати баҳо даржаси билан тесқари алоқага эга. Нарҳлар қанчалик йўқори бўлса пулнинг тўлов қобилияти шунчалик кам бўлади ва аксинча.

Умумий пул таклифи нафақат жорий ҳисобларидаги маблағлардан (D), балки аҳоли қўлидаги нақд пуллардан (C) ҳам ташкил топади. Шунинг учун пул таклифининг умумий модели пулларни банк депозитларидан нақд пулга мумкин бўлган оқиб ўтишини ҳисобга олиб тузилади. Нақд пуллар миқдорини омонатлар ҳажми билан боғлиқлигини депонентлаш коэффициентини CZ ифодалайди. Бу коэффициентни ва банк мультипликатори $1/ZZ$ қўллаб пулнинг умумий таклифини аниқлаш мумкин.

$$M = CZ \cdot K_1 \cdot B$$

$$CZ \cdot K_2$$

бунда: M — пулнинг умумий таклифи.

CZ — C/D тенг бўлган депонентлаш коэффициентини. У пул маблағларини нақд пулга (C) ва омонатларга (D) тақсимланишини аҳоли томонидан мақбулликни билдиради:

ZZ — R/D тенг бўлган банк резервлари нормаси (резервларни омонатларга нисбати);

$v = c + R$ га тенг бўлган базаси ёки қуввати кучайтирилган пуллар, яъни нақд пуллар плус банк резервлари юқоридаги $CZ \cdot K_1 / CZ \cdot K_2$ ифодани пул мультипликатори деб атлади ва одатда m билан белгиланади. Бу ҳолатда пулнинг умумий таклифи қўйидагига аниқланади.

$$M = m \cdot B$$

Бунга бўлган умумий талаб битимлар учун пулга талабдан ва молиявий активлар учун пулга талабдан иборат.

Битимлар учун пулга бўлган талаб — бу аҳолига ва корхоналарга товар ва хизматларни харид қилиш учун зарур бўлган пул миқдоридир. У номинал ЯММни ўсиши билан ортиб борадиган молиявий активлар томонидан пулга бўлган талаб пулнинг жамғаришвоситаси сифатидаги функциясига асосланган, яъни одамлар ўзларининг молиявий активларини акциялар, облига-

циялар, банкдаги омонатлари кўринишида қўлларида тутиб туради.

Пулга бўлган талаб умумий талаб фоиз ставкаси миқдоридagi ёки пулнинг ишлатилиши баҳосига нисбатан тескари боғлиқликда бўлади. Фоиз ставкаси қанчалик юқори бўлса, пулга бўлган талаб шунчалик паст бўлади. Ва аксинча, фоиз ставкасининг пасайиши билан пулга бўлган талаб ошади.

3. Биз пулга бўлган талаб ва таклифни бирлаштириб пул бозорини вак фоиз ставкасининг тенглигини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Тўғри чихиқ шаклида берилган пул умумий ҳолда берилган. Яъни, пул-кредит ва молия ташкилотлари иқтисодиётни маълум бир миқдордаги пул хажми билан таъминлаб туради. Ресурслар ва маҳсулотлар бозорига ўхшаб пулга талаб ва таклиф тўғри чизикларининг кесишган нуқтаси мувозанат нуқтасини билдиради. Бундай ҳолатда баҳо тенглиги бўлиб фоиз ставкасининг тенглиги ҳисобланади. Яъни, пулдан фойдаланганлик учун тўланган баҳодан иборатдир.

Уни содда кўринишда қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

Ушбу айнйятни пулнинг миқдорий назарияси тенгламаси деб айтилади. Унинг ўнг қисми () бу реал пул захирасининг таклифини, чап қисми () номинал ЯММ ифодалайди. Масалан, иқтисодиётда 1000 бирлик пул муомилада бўлса, унда ҳар бир пул бирлиги йил давомида уч марта қўлдан-қўлга ўтса ёки бир йилда 3 та битимга (олди-сотди) хизмат қилса (), унда пул захираси таклифи реал ҳисобда 3000 га тенг (). У мамлакатдаги битимларнинг умумий сонига, яъни номинал ЯММ хажмига () мувофиқ келиши мумкин.

Пул бозорида тенгликга эришилмаса нима бўлиши мумкин? Пул бозорида қандай қилиб тенгликка эришиш мумкин?

Пул бозорида тенгликка эришиш.

Юқоридаги графикда кўринганидек пул таклифи 200 млрд. сўмдан 150 млрд. сўмга камайган бўлсин. Талаб қилинаётган пуллар миқдоридан 50 млрд. сўмга олдинги мувозанатга нисбатан кўп. Бундай ҳолатда одамлар ўзларида мавжуд бўлган молиявий активларни сотиш орқали мослашишга ҳаракат қилишади. Облигацияларни сотиш орқали пулга эга бўлиш бошқа бировлар учун пулни йўқотиш ҳисобланади. Умуман 150 млрд. сўм нақд пул мавжуд. Облигацияларни сотиш орқали жамоа бўлиб, кўп нақд пулларга эга бўлиш бозорда облигациялар талабига нисбатан таклифини кўпайтиради ва уларнинг нарҳини туширади.

Облигациялар нарҳининг пасайиши фоиз ставкаларини оширади. Масалан, 1000 сўмлик номинал қийматдаги облигацияни сотиш натижасида 50 сўмлик доимий фоизлар тўланса, йиллик ўртача фоиз ставкаси 5%га тенгдир.

Облигациялар таклифининг кўпайиши натижасида облигация нархи 667 сўмга тушиб қолди дейлик. Облигацияларни сотиб олувчилар учун облигациянинг 50 сўмлик доимий фоиз ставкаси 7,5% га тенг бўлади.

Графикда кўриниб турибдики, 200 млрд. сўмлик пул таклифи давридаги 5% ли фоиз ставкаси 150 млрд. сўмлик пул таклифи шароитида 7,5% ошган. Фоиз ставкаларининг ошиши пулни сақлашдаги харажатларини оширади ва пул миқдорини камайтиради. Бошқа айтганда талаб қилинаётган пуллар 200 млрд. сўмдан 150 млрд. сўмга тушади. Шунга этибор беришимиз керакки 7,5% ли фоиз ставкаси шароитида пулнинг талаби ва таклифи 150 млрд. сўмга тенглашади.

Аксинча, пул таклифини 200 млрд. сўмдан 250 млрд. сўмга кўпайтириш 50 млрд. сўмлик пулнинг ортиқчалигига олиб келади. Одамлар облигацияларни кўпроқ сотиб олиш хисобига пулдан қутилишга ҳаракат қилади. Айримлар томонидан пулнинг харажат қилиниши бошқа бировларнинг пулга эга бўлишидан иборатдир. Шунинг учун жамоа тариқасида облигацияларни кўп миқдорда сотиб олиш уларга бўлган талабни оширади ва нархинининг ошишига олиб келади.

Облигациялар нархининг ошиши фоиз ставкаларини пасайтиради. Масалан, йиллик нормаси 50 сўмлик фоиз ставкасига эга бўлган облигациялар энди 2000 сўм бўлсин.

Юқорида кўриб ўтилган мулохазаларни умумлаштириб шундай хулосага келамизки:

1. Облигациялар нархи ва фоиз ставкалари тескари боғлиқликка эга.

2. Пул бозоридаги мувозанатни ҳолат облигациялар нархининг ўзгаришига ва у орқали фоиз ставкасининг ўзгаришига.

3. Фоиз ставкаларининг ўзгариши инсонларнинг пулни сақлашга тайёрланишига таъсир қилади.

4. Инсонларнинг пулни сақлашга тайергарлигининг ўзгариши пул бозоридаги мувозанатни тиклайди.

5. Мувозанатли фоиз ставкаси таклиф қилинаётган ва талаб қилинаётган пуллар миқдорини тенглаштиради.

Юқори даражали фоиз ставкаси инвестиция ва истеъмол харажатларини камайтиради ва аксинча фоиз ставкаларининг паст даражаси инвестиция ва истеъмол харажатларини оширади. Ушбу вазиятларининг иккаласи ҳам ишлаб чиқариш, бандлик ва баҳо даражаларига таъсир қилади.

4. Аксарият кўпчилик мамлакатларда давлат пул чиқаришга монопол ҳуқуққа эга, шунинг учун у бутун пул массаси миқдорини тартибга солиб туради. Уни амалга ошириш ҳуқуқи нисбатан мустақил муассаса Марказий банк ихтиерида, пул таклифини кўпайтиришга эки пул яратиш қобилиятига тижорат

банкларихам эга. Улар кредитлар бера бориб, тўлов воситалари эмиссиясини еки кредит мултипликациясини амалга оширади. Масалан, банкнинг депозити 2000га ўсган бўлса, резерв нормаси 20%га тенг бўлганда (резерв нормаси — бу резервларни депозитларга нисбатан) у 400 сўмни ўзида қолдириб, қолган 1600 сўмни қарзга беради.

Шундай қилиб, А банк пул таклифини 1600га кўпайтиради ва у энди $2000 + 1600 = 3600$ ни ташкил этади. Яъни омонатчиларнинг депозитларидаги 2000 дан ташқари, яна 1600 қарз олувчиларнинг қўлларида қолади. Агар бу 1600 яна банкка тушса (масалан Б банкка), унда 20% тенг бўлган резерв нормасида у 320ни резервда қолдириб, 1280 ни кредитга беради ҳамда шу миқдорда пул таклифини оширади. Кредит беришнинг бу жараени сўнги пул бирлигидан фойдаланишга қадар давом этади. ва пировард натижада жами пул таклифи куйидагича аниқланади.

Дастлабки омонат

А банкнинг ссудаси

Б банкнинг ссудаси

Жами пул таклифи тенг бўлади:

Бу ифодани куйидаги формула кўринишида езиш мумкин

Бунда: — жами пул таклифи банк резервлар нормаси дастлабки омонат

Келтирилган формуладан кўриниб турибдики, пул таклифи коэффицентига боғлиқ бўлиб, уни банк мултипликатори еки пул экспансияси мултипликатори деб аталади. У ушбу банк резервлар нормасида ортиқча резервларнинг бир пул бирлиги билан яратилиши мумкин бўлган янги кредит пулларининг энг кўп миқдорини билдиради.

Мавзу -8: Бозор иқтисодиётида Давлат

Режа:

1. Давлатнинг иқтисодий функциялари ва унинг бозор иқтисодиёти ривожланишига аралашуви зарурлиги
2. Давлат томонидан юритиладиган макроиқтисодий сиёсатнинг кўринишлари
3. Ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфатларни эътиборга олган ҳолда қайта тақсимлаш
4. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг ўсиши

Давлатнинг иқтисодий вазифалари кўп ва турли хилдир. Шунинг учун бизнинг таҳлилимизга асос сифатида давлатнинг қуйидаги иқтисодий фаолиятларини қараб чиқамиз.

Биринчидан, давлатнинг айрим иқтисодий вазифалари бозор тизими ривожланишини энгиллаштириш ва қўллаб қуватлаш мақсадига эгадир. Бу соҳага давлатнинг қуйидаги икки фаолиятини киритишимиз мумкин:

1. Бозор тизими самарали фаолият кўрсатишини таъминлайдиган ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;

2. Рақобатни химоя қилиш;

Иккинчи гуруҳ вазифаларини бажаришда давлат бозор тизими фаолиятини кучайтиради ва турлайди. Бу ерда давлатнинг қуйидаги учта вазифаси асосий ахамиятга эга.

1. Даромад ва бойликларни қайта тақсимлаш;

2. Миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш;

3. Иқтисодиётни барқарорлаштириш, яъни иқтисодий конъюктуранинг эгилувчанлиги натижасида пайдо бўладиган ишсизлик ва инфляция даражаларини назорат қилиш ҳамда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш;

Давлат бозор иқтисодиётининг самарали фаолият кўрсатиши учун асос бўладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини олади. Ҳуқуқий базаларни таъминлаш асосан хусусий корхоналарга ҳақ-ҳуқуқлар бериш, хусусий мулкчиликни аниқлаш ва шартномаларни бажаришни назорат қилиш ва шунингдек бошқа соҳаларда намоён бўлади.

Бозор иқтисодиётида рақобат асосий тартибга солувчи механизм бўлиб ҳисобланади. Бу ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларни ўзига бўйсинтирадиган ягона кучдир. Бозор тизимига бўйсинадиган ишлаб чиқарувчилар рақобат натижасида фойда олишни режалаштиради. Кимки бу қонунни бузса зарар кўради ва оқибатда батомом тугатилиши мумкин. Рақобат шароитида истеъмолчи — бу ҳўжайин, Бозор — уларнинг

таъминотчиси (агенти), корхона эса — уларнинг хизматкори хисобланади.

Монополиянинг ўсиши бу вазиятни тезда ўзгартиради. Монополия рақобат билан алмашинар экан сотувчилар бозорга таъсир қилиши мумкин еки ўзларининг манфаатларидан келиб чиққан холда нархларни ошириш орқали мамлакатга зарар олиб келади.

Бозор тизими ривожланиши билан мамлакат аҳолиси оладиган даромадлар ва қиладиган харажатлари ўртасида номутаносибликлар пайдо бўлади. Бу каби муаммоларни хал қилишда давлат асосий аҳамиятга эгадир. Яъни, давлат жамиятдаги даромадлар номутаносиблигини камайтириш вазифасини бажаради. Бу вазифалар бир нечта сиесий тадбирлар ва дастурларда ўз ечимини топган. **Биринчидан**, трансферт тўловлари орқали ердамга мухтож, боқиманда, ногирон ва ишсизларни нафакалар билан таъминлайди. **Иккинчидан**, давлат бозорга аралашуви орқали даромадлар тақсимланишини ўзгартиради. Фермерларга кафолатланадиган баҳо ва минимал иш хаки тўғрисидаги қонунчилик давлатнинг айрим гуруҳ аҳолиларининг даромадларини тенглаштириш мақсадида баҳони тартибга солиб туришга мисол бўла олади. Бундан ташқари аҳолидан олинадиган даромад солиқларининг фоизлар бўйича табақаланиши ҳам кам таъминланган аҳолини қўллаб-қувватлаш мақсадида олиб борилаётган дастурлардан биридир.

Иқтисодчиларга бозор фаолияти бузилишининг икки ҳолати маълум. **Биринчидан**, керак бўлмаган итовар ва хизматларни ишлаб чиқаришда қандай ресурслар бўлишидан қатъий назар иқтисодий жихатдан фойдалилигини аниқлашда ажратиб кўрсата олмайдди. Биринчи ҳолатда ресурсларни тусланиши билан еки қўшимча самара, иккинчидан эса давлат еки ижтимоий манфаатга боғлиқ.

Олдинги мавзуларда кўрдикки рақобатли бозор тизимининг қулайликларидан бири бўлиб ресурсларни самарали тақсимлашлардан иборат экан. Еки бошқача айтганда, ҳар бир турдаги товар ва хизматларларни ишлаб чиқаришда ресурслар «тўғри» еки мақбул тақсимланади. Шу билан бирга рақобатли бозордаги ресурсларнинг самарали тақсимланишида яширинча равишда камчиликлар ҳам мавжуд. Яъни, ҳар хил турдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш еки истеъмол қилишда қўшимча самара еки товланиш бўлмайдди деб хисобланади. Товланиш товар ва хизматларни ишлаб чиқариш еки истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган имконият ва харажатлар учунчи бир томонга яъни бевосита сотувчи еки сотиб олувчи бўлмаган томонга ўтади. Товланиш шунингдек қўшимчасамара деб ҳам юритилади. Чунки, у бозор олди — сотдисида қатнашаётган индивид

ски гурухлар хисобига тўғрикеладиган имконият ва харажатларни билдиради.

Товланиш харажатлари товарларни ишлаб чиқариш еки истеъмол қилишда учинчи бир томондан қўшилмаган харажатлар пайдо бўлиши товланиш харажатлариғи билдиради. Бу харажатларнинг кўпгина қисми атроф мухитнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Давлат харажатларининг товланиши натижасида ресурсларнинг номутаносиб тақсимланишини олдини олиш учун қонунлар ва ўзига хос солиқлар қабул қилади.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти ривожланишига аралашувидан асосий мақсади, иқтисодиётга янги демократик усуллар билан рахбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иқтисодий интеграцияга ўтиш, ИТТ ютуқларидан самарали фойдаланиш асосида ресурслардан самарали фойдаланиш йўлга қўйиш ва аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришдир.

2. Бозор иқтисодиёти шароитида давлат мамлакат иқтисодиётига бевосита аралашади. Давлатнинг мамлакат иқтисодиётига аралашуви макроиқтисодий сиёсат орқали амалга оширилади. Бу сиёсатларга биз асосан қуйидагиларни киритамиз:

1. Бюджет;

2. Пул-кредит;

3. Дотация; Субвенция; Субсидия;

4. Халқхўжалиги баланси;

5. Солиқ механизми;

6. Чегараланган баҳолар ва бошқалар.

Давлат бюджет харажатларини (давлат харажатлари ва трансферт тўловлари) қўлайтирилиши еки қисқартирилиши орқали мамлакат иқтисодиётига аралашади. Давлат томонидан тартибга солишнинг бевоситаусуллари еки бюджет сиёсатигатовар ва хизматларнинг давлат хариди, ЯММ ни тақсимлаш вақайтатақсимлаш ижтимоий дастурларни ишлаб чиқариш ва амалга ошириш давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар қисмидаги мутаносибликни таъминлаш, ишлаб чиқарувчиларга молиявий ердам шакллари кўрсатиш, нархлар устидан назорат ўрнатиш, экспорт ва импорт қилинадиган товарларга квоталар ўрнатиш ва шунингдек мамлакат аҳолисини химоя қилиш мақсадида олиб бориладиган чора-тадбирлар мажмуасидан иборат. Аввалом бор у мамлакатда пул массасини тартибга солишга қаратилган ва унинг асосий вазифаси бўлиб нархлар ва реал миқдор ишлаб чиқариш хажмининг ўсишига мос келадиган пул эмиссиясидан иборат. Бу сиёсатнинг асосий воситаси бўлиб, Марказий банк томонидан амалга ошириладиган хисоб ставкасини тартибга солиш, тижорат банкларининг мажбурий равиш-

да Маркахий Банкда сақлайдиган резерв нормасини ўзгартириш, қимматбаҳо қогозлар бўйича очиқ бозордаги операцияларни йўлга қўйиш ва шунингдек бошқа тадбирлардан иборат.

Давлат томонидан хўжаликларга кўрсатиладиган молиявий ердлар дотасия, субвенция ва субсидия шаклларида олиб борилади.

Дотация — бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан қайтариб олмаслик шарти билан хўжаликларнинг зарарларини қоплаш, шунингдек маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш учун ажратилган пул маблағларидир.

Субвенция — қатъий мақсадлар учун бериладиган дотация тури бўлиб, ундан фойдаланиш шарти бузилганда уларни қайтариб олиш мумкин.

Субсидиялар — бу пул еки натура кўринишидаги ердаим тури бўлиб, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан кўрсатилади. Субсидиялар бевосита ва билвосита бўлиш мумкин. Тўғри субсидиялар капитал қўйилмалар, илмий тадқиқотлар, кадрларни қайта тайерлашларга ажратилган маблағлар. Эгри субсидиялар солиқ имтиезлари, имтиезли шартларда кредитлар бериш, пайсайтирилган божхона божлари ва ҳакозолар.

Бундан ташқари давлат аҳолини давлат трансфертлари кўринишида химоя қилади.

Баланс — бу икки қисмдан иборат бўлган иқтисодий ҳисобкитобдир. Биринчи бўлимда, ресурсларни ташкил этиш манбалари, иккинчисда улардан фойдаланиш йўллари кўрсатилади. Икки бўлимнинг бир — бирига тенглиги ресурслар ва улар истеъмоли мутаносиблигини билдиради. Баланслар — моддий баланслар, меҳнат баланслари, молиявий балансларга бўлинади. Баланслар яна ҳисобот ва режа балансларига бўлинади.

Баланслар ердаида халқ хўжалиги тармоқлари, турли хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятлари ҳамда моддий ва молиявий бўлимлар ҳаракати ўртасидаги боғлиқлик таъминланади. Балансларнинг энг асосийларидан бири Халқ хўжалиги баланси ҳисобланади. Бу баланс жадваллар тизими бўлиб, унда миллий иқтисодни ривожланиш кўрсаткичлари, ижтимоий махсулот ва миллий даромаднинг ҳажми ва ўсиш суратлари, жамғариш ва истеъмоладиган фондлари, ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмоладиган буюмларини ишлаб чиқариш, аҳолининг пул даромадлари ва уларни махсулотлар билан таъминлаш ва бошқалар ўртасидаги асосий нисбатлар ўрин олади.

Бозор иқтисодиети шароитида кўп қиррали солиқлар тизимидан фойдаланилади. Аҳоли давлат бюджетига ҳар ойда олган даромадларига қараб даромад солиғи тўлайди, корхоналар эса олган фойдасига қараб фойдадан солиқ тўлайдилар. Шу каби

жуда кўп мавжуд солиқ турларидан оқилона ва илмий асосда фойдаланиш орқали давлат солиқ тизими сиесатини, солиқ ставккалари миқдорларини ва имтиезлари турларини аниқлайди. Ва шу билан бутун макроиқтисодий вазиятга таъсир кўрсатади. Яъни, солиқларни ўзгартириш орқали инвестициялар ва жамғармалар рабатлантирилади.

Давлат бозор тизимининг фаолият кўрсатишида бахо механизмидан, хусусан чегараланган баҳолардан кенг фойдаланилади. Жумладан чегараланган баҳолар аҳолини химоя қилиш мақсадида айрим турдаги озиқ — овқат махсулотларига белгиланган. Чегараланган бахо унинг хақиқий қийматларидан бир неча бароварига кам бўлиши мумкин. Давлат чегараланган бахо-ни белгилашда унинг бозор баҳосидан юқори ва кам белгилаши мумкин.

Қайд этилган нархлар давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари тизимида алохида ўрин тутати. Бозор тизимида нархлар талаб ва таклифни тартибга солувчи асосий восита хисоблансада, бироқ дуненинг барча мамлакатларида давлат нархларни шакллантириш жараенига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

3. Товар ва хизматларнинг индивидуал истеъмолдаги хусусиятларини қараб чиқадиган бўлсак, аввалом бор бу товарлар маълум бир миқдорда бўлади. Яъни индивидуал сотиб олувчилар учун қулайдир. Бундан ташқари бу товарларни сотиб олувчилар товар қийматига мос равишда нархларни тўласагина унга эга бўлиши мумкин, аксинча бўлган шароитда эса ушбу товардан олиши мумкин бўлган имкониятга эга бўлмайди.

Айрим турдаги товар ва хизматлар мавжуд, яъни давлат еки ижтимоий манфаат деб аталадиган товарларни бозор тизими умуман ишлаб чиқаришни мўлжалламаган чунки уларнинг хусусиятлари индивидуал истеъмолчиларга мўлжалланган товарларнинг хусусиятлари тескаридир. Бундан ташқари ижтимоий манфаатлар бўлинмайди ва уларни индивидуал истеъмолчиларга сотиш мумкин эмас. Масалан бундай товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга давлат химояси сув тошқинларини тартибга солиш, хашоротларга қарши ва бошқалар. Жамият ушбу хизматлардан манфаат олиш учун уларни давлат ишлаб чиқариши керак.

Бундан ташқари шундай хизмат турлари мавжудки, уларга қандайдир миқдорда нарх белгилаш мумкин. Масалан, кўча ва автомагистраллар, милиция ва енгинга қарши кураш, кутубхона ва музей, профилактик медицина хизматлари ва бошқ.

Демак, бозор тизимидаги бахо ижтимоий манфаатларни кўзлаб ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга бўлган ресурсларни ажратмас экан, у холда уларни ишлаб чиқариш механизми қандай олиб борилади.

Ушбу товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришга зарур бўладиган ресурслар тақсимоти асосан Давлат орқаси гуруҳ еки жамоа қарорларида қабул қилинади. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак демократик давлатларда сиесий усул яъни ёвоз бериш орқали аниқланади. Ижтимоий манфаатлар истеъмолини хажми давлат сиесатининг билдиради. Сиесий ареналарда қабул қилинган бу гуруҳ қарорлари уй хўжаликлари ва корхоналарининг бешта фундаментал саволларга берган жавобларига кўшимча бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий манфаатларининг ишлаб чиқариш учун шахсан индивидуал истеъмолдаги қандайресурслар қайта тақсимланади. Тўлиқ бандлик шароитида фаолият кўрсатаётган иктисодиетида давлат олдида ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун индивидуал истеъмолдаги товарларнинг ишлаб чиқаришдан ресурсларни ажратиш муаммоси туради. Оддийусул бўлиб, хусусий тармоқдан товарларни ажратиб олиш учун хусусийталабни қисқартирилади. Бунга асосан уй хўжаликлари ва корхоналардан солиқларни олиш орқали эришилади. Уй хўжаликлари ва корхоналар кам даромад олиш натижасида ўзларининг инвестицион ва истеъмол харажатларини камайтиришади. Қисқача айтганда, солиқлар хусусий истеъмолдаги товар ва хизматларга бўлган талабни қисқартиради, бу ўз навбатида ресурсларга хусусий талабни қисқаришига олиб келади.

Давлат бу солиқларни тақсимлашда ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни эътиборга олади ва шу соҳага маълум бир қисмини йўналтиради.

Режа:

1. Дискрецион фискал сиёсат.
2. Поддискрецион фискал сиёсат.
3. Муаммо, танқид ва мураккаблашиш.
4. охиқ иқтисодиётда фискал сиёсат.

1. Давлатнинг фискал ҳаракатлари иқтисодиётни мувофиқлаштиришда катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун реал миллий ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликни ўзгартириш, инфляция ва иқтисодий ўсишни назорат қилиш мақсадида давлат ҳаражатлари ва солиқлар орқали бошқариладиган дискрецион фискал сиёсатни кўриб чиқамиз. Бунинг учун аввалом бор куйидаги мулохазаларни куриб чиқамиз;

1. Инвестиция ва соф экспортнинг соддаштирилган моделидан фойдаланиш давом этсин;

2. Давлат ҳарида дастлаб хусусий ҳаражатлар миқдорига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасин;

3. Давлатнинг соф солиқ даромадлари индивидуал солиқларни йиғишдан ташкил топсин;

4. Давлат соф миллий маҳсулот миқдоридан қаятий назар йиғилган солиқлар суммасини олсин;

5. Нархлар даражаси доимий бўлсин;

6. Фискал сиёсат макроиқтисодиётда талаб омилларигагина таъсир қилсин, жами таклифга эса умуман таъсир қилмасин.

Бу мулохазалар бизга давлат ҳаражатлари ва солиқларининг иқтисодиётга қандай таъсир кўрсатиш тўғрисида тушунча ҳосил қилиш имконини беради. Масалан, давлат СММ миқдори қандай бўлишидан қаятий назар 20 млрд. сўмлик товар ва хизматларни сотиб олишга қарор қилди дейлик. Хусусий ҳаражатларнинг ошиши каби давалт ҳаражатларининг ошиши ҳам жами ҳаражатлар графигини биссектирисиага нисбатан силжишига ва СММ мувозанат миқдорининг ўсишига олиб келади. Шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозимки давлат ҳаражатлари. мультипликатор самараси билан тисдиқланган. Давлат ҳаражатининг 20 млрд. сўмга ошиши СММни 80 млрд. сўмга ошишига олиб келади. Яъни, мультипликатор 4 га тенг.

Бундан ташқари давлат ҳаражатларининг 20 млрд. сўмга ошиши солиқ тушумлари ҳисобидан молиялаштирилмайди. Чунки солиқларнинг ошиши СММ миқдорининг камайишига олиб келади. Бошқача айтганимизда давалт ҳаражатлари бюджет камомати билан қопланиши керак.

Агарда давалт ҳаражатлар миқдорини камайтирса жами ҳаражатлар графиги пастга қараб силжийди. Яъни, ҳар қандай шаро-

итда СММ миқдорини камайтиради. Масалан, давлат харажатлари 20 млрд. сўмдан 10 млрд. сўмга қисқарса СММ миқдори 40 млрд. сўмга камаяди. Мультипликатор самараси 4 га тенг бўлади.

Давлат 20 млрд. сўм миқдоридида солиқ жорий қилсин. Яъни, давлат СММнинг ҳар қандай миқдоридида 20 млрд. сўмлик солиқ тушимига эга бўлсин. Бу ўз навбатида солиқларни тўлагандан кейинги даромадлар миқдорига таъсир қилади. Чунки бу таъсир истеъмолад ва жамғариш миқдорининг камайишига олиб келади. Хусусий истеъмолад ва хусусий жамғармалар мультипликатори солиқларни тўлагандан кейинги даромадлар миқдори камайишининг қанча қисми истеъмоладга ва қанча қисми жамғармага тўғри келишини аниқлаб беради. Яъни, MPC ва MPS лар бўйича ҳисоблаганимизда ҳар қандай миқдордаги СММ дан 20 млрд. сўмлик солиқларнинг олиниши истеъмолад харажатларини 15 млрд. сўмга, жамғармани эса 5 млрд. сўмга камайтиради. Бу камайишлар СММ миқдорини 60 млрд. сўмга камайишига олиб келади.

Демак солиқларнинг олиниши СММ миқдорига нисбатан солиқларни тўлагандан кейинги даромадлар миқдорининг камайишига олиб келар экан. Бу камайиш ўз навбатида СММнинг ҳар қандай миқдоридида истеъмолад ва жамғармалар миқдорининг камайишига олиб келади. Жамғарма ва истеъмолад лар камайиши миқдорлари MPC ва MPS лар билан аниқланар экан.

Давлат харажатлари ва солиқлар миқдорининг бир хил миқдорда ўсиши СММ миқдорининг ўсишига олиб келади. Бизнинг миқдоримизда G ва T ларнинг 20 млрд. сўмга ошиши СММ миқдорининг 20 млрд. сўмга ошишига олиб келган. Бу бизга баланслашган бюджет мультипликаторини тушиниш имонини беради. Давлат харажатларининг ўзгариши солиқ миқдорининг ўзгаришига нисбатан жами харажатлар миқдорига кўпроқ таъсир кўрсатади. Давлат харажатлари жами харажатлар миқдорига бевосита, солиқлар миқдори эса билвосита таъсир кўрсатади.

Жами харажатлар = $C + I + X_p + G$;

$T = + 20$ $S = - 5$ $CMM = - 60$ $CMM = K, 80$ $G = + 20$

$C = - 15$

Бундан кўриниб турибдики баланслашган бюджет мультипликатори бирга тенг. Солиқлар миқдоринг 20 млрд. сўмга ошиши солиқлар тўлагандан кейинги даромадлар миқдорини 20 млрд. сўмга қисқартиради ва истеъмолад харажатларини 15 млрд. сўм камайишига олиб келади. Ўз навбатида истеъмолад харажатларининг 15 млрд. сўмга камайиши СММ ни 60 млрд. сўмга камайишига олиб келади. Аммо, давлат харажатларининг 20 млрд. сўмга ошиши СММ ни 80 млрд. сўмга оширади. Демак мос равишда

давлат харажатлари ва солиқлар 20 млрд. сўмга ошмиш СММ ни 20 млрд. сўмга (80-60 = 20) оширади.

Фискал сиёсатнинг фундаментал мақсади ишсизлик ёки инфляцияни тугатишдир. Иқтисодиётнинг пасайиш даврида рағбатлантирувчи фискал сиёсат тўғрисида гап кетади. Яъни, у биринчидан давлат харажатларини оширади, иккинчидан солиқларни камайтиради, учинчидан биринчи ва иккинчи йўналишлари бирга қўшиб олиб боради. Бошқача айтганимизда баланслашган бюджет бўлса иқтисодиёт инқирозга учраган пайтда фискал сиёсат давлат бюджети камомати йўналишига ҳаракат қилади.

Тескари иқтисодиётда керагидан ортиқча талаб инфляциясига жой бўлса бундай шароитга босиқ фискал сиёсат тўғри келади. Яъни, биринчидан давлат харажатларини камайтириш, иккинчидан солиқларни ошириш ва учинчидан иккаласини бир-бирига қўшиб олиб бориш. Агарда иқтисодиёт олдида инфляция устидан назорат ўрнатиш муаммоси турган бўлса фискал сиёсат давлат бюджетининг ижобий қолдиғига йўналтирилган бўлади.

Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки СММ қиймати нафақан давлат харажатлари ва солиқлар ўртасидаги фарққа боғлиқ, балки бюджетнинг абсалют миқдорига ҳам боғлиқдир.

Давлат бюджетига камомат бўлган шароитда унинг иқтисодиётни рағбатлантириши камоматни рағбатлантиришига боғлиқ. Мамлакат бюджет камоматини икки хил йўл билан молиялаштириш мумкин. Яъни, аҳолидан қарз олиш ҳисобига (фоизли қоғозларни сотиш ҳисобига) ёки кредиторлари томонидан янги пулларни печат қилиши орқали.

Агарда давлат пул бозорига чиқса ва у енга ўзининг қарзларини олиб чиқса, у молиявий воситалар учун хусусий тadbиркорлар билан рақобатга киришади. Молиявий воситаларга бўлган бу қўшимча талаб фоиз ставкалари мувозанат нуқтасини оширади. Чунки, олдинги мавзулардан маълумки инвестиция харажатлари фоиз ставкалари билан тескари пропорционалликка эга. Демак, давлат томонидан қарзлар олиш фоиз ставкалари даражасининг ошишига олиб келади. Агарда давлат бюджети камомати янги пулларни чиқариш орқали молиялаштирилса хусусий инвестиция дан таъсиридан қутилиши мумкин. Давлат харажатлари инвестиция ва истеъмолга кучли таъсир қилмаган ҳолда ўсиши мумкин. Демак, давлат бюджети камоматини молиялаштиришда янги пулларни чиқариш давлат қарзларини кенгайтиришга нисбатан яхшироқ усул бўлиб ҳисоланар экан.

2. Давлат харажатлари ва солиқлар миқдорининг ўзгариши айрим ҳолатларда автоматик равишда амалга оширилади. Буни биз биринчи саволда киритмаган эдик. Чунки СММ нинг ҳар

қандай даражасида бир миқдордаги солиқлар олиришини кўриб чиққан эдик.

Барча турдаги солиқлар ҳам СММ ўсишига мос равишда соф солиқлар тушумини кўпайтиради (соф солиқ умумий солиқлар тушимидан давлат трансферт тўловларини айирмасига тенг). СММ миқдорининг ўсиб бориши билан индивидуал даромад солиқлари, корхоналар даромад ва фойда солиқлари, RRC, акцизлар миқдори ошиб боради. Ва аксинча СММ миқдори камайса солиқ тушумлари камаяди. Бу ерда трансферт тўловлари қарама-қарши хусусиятга эга. Чунки иқтисодий ўсиш шароитида ишсизларга тўланадиган нафақалар, фермерларга бериладиган субсидиялар камаяди ва иқтисодиёт инқирозга учраётган эса кўпаяди.

Руйидаги чизма бизга солиқ тизими қандай қилиб барқарорликни оширишини тушуниш имконини беради.

Ушбу графикда давлат харажатлари СММ махсулот миқдори қандай бўлишидан қатъий назар давлат томонидан бир хил қилиб белгиланган. Солиқ тушумлари эса СММ миқдори билан мос равишда ўсиб боради.

СММ миқдори ва солиқ тушумлари ўртасидаги бу тўғри боғлиқлик икки ҳолатда қатта ахамиятга эгадир.

Биринчидан солиқлар иқтисодиётнинг потенциал сотиб олиш қобилиятини йўқотиш ҳисобланса, иккинчидан барқарорлик нуқтан назаридан иқтисодиёт инфляцияга қараб кетаётган бўлса бундай солиқ тушумлари миқдорини ошириш лозим. Аксинча, ўсиш даражаси камайган вазиятларда солиқ тушумларини камайтириш керак.

Ернатилган барқарорликни янада кенгроқ аниқлайдиган бўлсак иқтисодиётда иқтисодий камайиш бўлган шароитда давлат бюджетининг ижобий қолдиғини камайтиришга ва инфляция шароитида эса ижобий қолдиқни ошириш (ёки унинг камомадини камайтириш) борасида олиб бориладиган ҳар қандай чора тадбирлардан иборатдир. Юқоридаги чора тадбирлардан кўриниб турибдики солиқ тизими шахсан ушбу вазифаларни бажаради. СММ миқдори ошганда солиқ тушумлари кўпаяди. Аксинча, СММ миқдори камайганда эса солиқ тушумлари ҳам камаяди. Жадвалдан фойдаланган ҳолда шуни айтишимиз мумкинки, СММ миқдорининг кам миқдори (СММ 3) автоматик равишда рағбатлантирувчи бюджет камомадини пайдо бўлишга чорлайди, инфляция билан боғлиқ бўлган шароитдаги СММ миқдори автоматик равишда босиқ бюджет ортиқчалигининг пайдо бўлишига чорлайди.

Фараз қилайлик, мамлакат тўлиқ бандлик шароитида яъни, балансланган бюджет шароитида фаолият кўрсатади. Йил давомида истеъмол, инвестиция ва соф экспорт харажатларида

қисқариш мавжуд бўлсин ва у СММ камайишига олиб келсин. Давлат ушбу вазиятдан чиқиш тўғрисида бирорта ҳам чора қўлламаган бўлсин ва G ва T графикда кўрсатилган вазиятда қолсин. Иқтисоидётнинг СММ3 га қараб ҳаракатида солиқ тушумлари камаяди ва давлат харажатларининг ўзгармаган шароитида камомат келиб чиқади. Бу даврий камомат давлатнинг фискал сиёсатлари натижасини билдирмайди. Асосий тушунча шундан иборатки бу ерда давлатнинг фискал сиёсати тўғрисида ҳаё нарсани таъкидлаб бўлмайди.

Иқтисодчилар бу муаммони бюджетга тўлиқ бандлик тушунчасини киритиш орқали хал қилишди.

Соддалаштириб айтсак тўлиқ бандлик шароитида бандлик агарда мамлакат иқтисодиёти тўлиқ бандлик шароитида фаолият кўрсатганда бюджет ортиқчилиги ёки камомати қандай бўлган бўлар эди. Тўлиқ бандлик шароитидаги бюджет билан кейинги ўттиз йилдаги ҳақиқий бюджет миқдорини солиштириш натижасида иқтисодчилар иккита хусусиятини аниқлашди. Биринчидан ҳақиқий бюджетга одатда камомат билан чиққан бўлса, тўлиқ бандлик шароитидаги бюджет бюджет ортиқчилигига ёки баланслашган бюджетга томон интилган. Иккинчидан, ҳақиқий бюджет камомати ва бюджет тўлиқ бандлик шароитида камоматининг кўпчилигига эътибор беринг. Мамлакат иқтисодиёти тўлиқ бандликка эришишга яқинлашганда ёки потенциал ишлаб чиқариш даражасига яқинлашганда ҳақиқий камоматларнинг кўпчилиги қисми давлат харажатлари ҳисобига тўғри келган. Бу структурали камомат билдираётгани, солиқ тушумлари давлат харажатлари миқдоридан иқтисодиёти тўлиқ бандликка эришган шароитда ҳам кам бўлган.^f

Давлатнинг фискал сиёсатида тўланадиган солиқлар миқдори катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ишлаб чиқариш корхоналари тўлайдиган солиқлар таркибини қараб чиқамиз.

Корхоналар учун қандай манбалардан солиқларни тўлашни билиш лозим. Солиқлар уларнинг тўланадиган манбаланга кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

1) Харажатлари — махсулот таннархига киритиладиган солиқлар: ер солиғи, автомаобил йўллардан фойдаланганлик учун тўланадиган солиқ, транспорт солиғи, транспорт воситала эгаларидан олинадиган солиқ;

2) Харажатлари — махсулотларни сотишдан тушадиган тушумлар таркибига киридиладиган солиқлар; RRC, акцизлар, экспорт таърифлари;

3) Харажатлари молиявий натижаларга қўшиладаган солиқлар: — фойда солиғи, мол-мулк, реклама, атроф-муҳитни тоза салаш, уй-жой фонди ва ижтимоий соҳа объектларини сақлаб туриш солиқлар ва бошқалар.

4) Харажатлари корхона ихтирида қоладиган фойладан қопланадиган солиқлар: хисоблаш техникаси ва автомобилларни сотиш учун тўланадиган солиқлар, савдо қилиш учун бериладиган лицензиялар йиғими, бифжа амалга оширган ишлар учун йиғимлар, дам олиш ва курорт зоналарида ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун тўланадиган солиқлар ва бошқалар.

3. Роғоздаги фискал сиёсат билан амалдаги фискал сиёсат ўртасида катта фарқ бор. Шунинг учун фискал сиёсатни амалга оширишда тўскинлик қиладиган айрим муаммоларга тўхталиб ўтмоқчимиз.

Фискал сиёсатни амалга ошириш айрим вақт муаммоларини хал қилишни талаб қилади.

1) Вақтинчалик босиб ўтилган йўлни аниқлаш — бу асосан иқтисодиётда ишлаб чиқариш пасайишига кетиш олдидаги ёки инфляция олдидаги қисқа вақт хисобланади. Бу вақтда иқтисодиётнинг келажакдаги ривожланиши тўғрисида аниқ бир фикр айтиш қийин. Иқтисодий прогнозлаштириш иқтисодий ривожланиши тўғрисида маълум бир йўл-йўриқ кўрсатса ҳам, иқтисодиёт тўрт ёки олти ойлик камайишни ёки инфляцияни босиб ўтган бўлади.

2. **Административ сусткашлик.** Одатда Хукумат томонидан иқтисодиётни турғунликлар олиб чиқиш учун фискал сиёсатни қабул қилиш анча вақт ўтказиб юборилиб қабул қилинади. Бу вақт да эса иқтисодий вазият ўзгаради ва қабул қилинган чора-тадбирлар умуман керак бўлмай қолади.

3. Вазифавий кечикиш. Шунингдек хукуматнинг қабул қилган тадбирлари ва ишлаб чиқишга жорий қилгунча вақт ўтиб кетади.

Мамлакат фискал сиёсати сиёсий аренада ташкил топади ва бу иқтисодиётни барқарорлаштириш учун фойдаланишда қийинчиликларга олиб келади.

1. Бошқа мақсадлар. Харажатлар ва солиқ тизими иқтисодий барқарорликка эришишда ягона давлат сиёсати бўлиб хисобланмайди. Шунингдек давлат умумий истеъмол ва даромадларни қайта тақсимлаш ва бошқа жараёнларни товар ва хизматлар билан таъминлаш муаммоларини хал қилиш қаба вазифаларни ҳам бажариши керак.

2. Рағбатлантирувчи чора-тадбирларга қизиқиш. Бюджет камомати сиёсий жихатдан маълум бир миқдорда қўллаб-қувватланса бюджет ортиқчалиги эса катта муаммо хисобланади. Сиёсий жихатдан солиқларни камайтириш ва харажатларни ошириш кенг тарқалган тадбир хисобланади. Солиқларни ошириш аҳоли нарозилигига олиб келса, харажатларни камайтириш сиёсий жихатдан анча хавфлидир.

3. сиёсий сабабларга кўра бир-бири билан боғланган давра. Айрим иқтисодчилар ҳисоблашадики кўпгина сиёсий кучларнинг асосий мақсади мамлакаи иқтисодиётини кўтариш эмас, балки ҳукуматга сайланиш, яъни мансаб эгаллашдан иборатдир. Шунинг учун кўпгина иқтисодчилар сиёсий сабабларга кўра бир-бири билан боғланган ишча давра тушунчасини киритишган. Яъни, уларнинг фикрича сиёсатчилар ўзларининг савловчиларини максимум қўллаб қувватлаш мақсадида иш олиб боришади. Бундай вазиятда фискал сиёсат иқтисодиётни издан чиқаришини билса ҳам хийла-найранглар ишлатишга ҳаракат қилишади. Демак, бундан келиб чиққан ҳолда шундай ҳулосага келишимиз ҳам мумкинки фискал сиёсат иқтисодий тебранишлар сабабчиси ҳам бўлиши мумкин экан.

Ериналмашиш самараси. Ериналмашиш самараси мохияти шундан иборатки, рағбатлантирувчи (камоматли) фискал сиёсат фоиз ставкалари ўсиши ва инвестицион харажатлар камайишига мойиллик яратади. Масалан иқтисодиёт камайиш жараёнида ва давлат фискал сиёсат тариқасида давлат харажатлари миқдорини оширади. Давлат пул бозорига камоматни молиялаштириш мақсадида чиқади. Чунки, харажатлар фоиз ставкаси билан тесқари боғлиқликка эга. Демак айрим инвестициялар қабул қилинмайди. Агарда инвестициялар давлат харажатларининг ўсган қисми миқдоридида камайса фискал сиёсат самарасиз бўлган бўлар эди.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. К.Р.Макконелл, С.Л.Брю «Экономика».
2. Г.Мэнкью «Макроэкономика».
3. З.Ю.Юлдошев, М.С.Росимов. «Макроиқтисодиёт асослари».
4. М.Ҳакимова «Макроиқтисодиёт» I боб.
5. Ё.Абдуллаев «макроиқтисодий статистика».
6. А.Эшмухамедов ва бошқалар. «Бозор иқтисоди асослари».
7. Ш.Шодмонов «Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш».

Мавзу-10: Пул кредит сиёсати

Режа:

1. Пулнинг мошьяти, вазифалари ва турлари.
2. Пул-кредит тузими ва пул мультипликатори.
3. Пул-кредит воситаси.

1. Пул-шамма товарлар ва хизматларни айирбошлайдиган, умумий эквивалент бўлган махсус товар, бозор иқтисодиётининг энг асосий воситаси. Пул ўзида бозор иқтисодиёти муносабатларини гавдалантиради ва унинг мащсу-лидир. Бозор иқтисодиётининг рожовжланиши билан пулнинг ашамияти ортида. Пул ўз табиатига кўра уч хил хусусиятга эга: шамма нарсага айирбошланадиган мушшим харид воситаси; бой-лик тимсоли; мешнатнинг қиймат шаклидаги ўлчов воситаси.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул бешта вазифани бажаради:

2. Қиймат ўлчови — мехнатни гавлантирганидан товар — ийматни миқдори пул орқали ўлчанади. Шу сабабили қийматнинг пул шакли мажуд. Пулнинг қиймат ўлчови бўлганлигидан мам-лакатлар, халклар ва хар бир кишининг турмуш даражаси аниқланади. Шу билан бирга пул ва товар нархлари ўртасида тескари боғлиқлик бор, яъни $P - I - D$

Бу ерда P — товарларнинг нархи, D — ахолининг харид қобилияти;

2. Айирбошлаш воситаси. Пул ёрдамида товарлар олди — со-тди қилинади, пулга товар айирбошлаш бозор иқтисодиётининг мухим томонидир;

3. Хазина тўплаш ва жамғариш воситаси. Пул ўзида мехнатни гавлантиргани учун бойликнинг умумий шаклига айланади, товар айирбошлаш тўхталиши билан пул хазина тўплаш ва жам-ғариш воситасига айланди.

4. Тўлов воситаси — насияга сотилган товарлар ва хизматлар хаки тўланганда, қарз қайтарилганда пул тўлов воситаси ролини бажаради. Дунё бозорига чиққанда қийматнинг бойналминал ўлчовига, халқаро харид воситасига ва халқаро тўлов воситасига айланади. Бундай вазифанинг миллий пул эмас, балки пулнинг бешинчи вазифаси хисобланган жахон пули бажаради.

Пул ўзи хизмати, мазмуни ва миқёсига қараб турли тоифага бўлинади:

1. Хазина белитлари — бу пул оддий муоммолада ишлатила-ди.

2. Банкнот — кредит пуллари — бундай пуллар қарз олиш ва бериш жараёнларида қўлланилади.

М1 ва «кенг маънодаги пул» — М2; М3; М4 миқдордаги хисобланади.

М1 — ўз ичига қуйидаги пулларни олади;

1. танга пуллар
2. қоғоз пуллар
3. хорижий шисоблардаги пуллар ва йўл чеклари.

Жорий хисобларда танга ва қоғоз пулларда бажариладиган функциялар бажарилади.

Жорий шисоблардаги пуллар хоҳлаган вақтда нақд пулларга алантирилиши мумкин.

М2 — ўз ичига М1 ва тезкор жамғарма хисобларини олади. Баъзи мамлакатларда банклар яна баъзи ноананавий хизмат турларини ҳамда янги хисобларни қўллайди ва М3 пуллари массасини ҳам аниқлайди.

Жами пулнинг таклифи деб, маълум вақт бирлигида иқтисодиётга хизмат қилаётган пулларга айтилади. Пул эгаси пулини қандай формада сақлаш самарали бўлса, худди шу кўринишида фойдаланади. Энг асосийси пул таклифи давлат томонидан тартибга солинади.

2. Кредит — тўлаб бериш шарти билан маълум муддатга қарзга бериш маъносини билдиради. Капитализмда кредитнинг ссуда капитали ҳаракат шакли бўлиб, банк ва тижорат кредити кўринишида амалга оширилади. Қарзга маблағ берувчи томон кредитор, яъни кредит берувчи, ссуда олувчи томон эса қарздор, яъни кредит олувчи дейилади. Ҳозирги вақтда кредит асосан пул шаклида, тўғридан-тўғри банк орқали берилади.

Банк кредитларини асосий коидалари бўлиб, қуйидагилар хисобланади;

муддатлилик, аниқ мақсадга йўналтирилганлик, фоиз тўлаш, моддий таъминланганлик ва бошқалар.

Кредит узоқт ва қисқа муддатли бўлади. Қисқа муддатли кредит корхона ва ташкилотларни айланма фондларини шакиллантиришга хизмат қилади. Узоқт муддатли кредит эса моддий ишлаб чиқариш тармоқларига капитал маблағлар ажратиш манбаи бўлиб, хисобланади.

Кредит пул тизимининг асосини банклар ташкил этади. Банк фаолиятини муваффақияти унинг фойдасига боғлиқ.

Банклар фаолияти ва кредит муносабатларининг мохиятини кўриб чиқамиз. Мисол учун корхоналар ўзларини 10 млн. сўм пулини банкларга жамғарма сифатида қўйдит дейлик. Банклар 10 млн. сўмдан фойдаланиб бошқа корхоналарга қарз беришга ҳаркат қилади. Банкларга қўйилган пулнинг асосий қисми нақд бўлмаган пул сифатида сақладани. Турли банкларда нақд пулнинг салмоқи 3% дан 15% гача тўғри келади. Пул қўйган корхоналарга бериладиган нақд пул захира пуллар дейилади.

Захира пулларнинг салмоғи бизнинг мисолимизда 10% га тенг бўлсин, у холда банклардаги баланс ҳисоби қуйидагича бўлади

Активлар; Захира — 1 млн. сўм

Судалар — 9 млн. сўм

Жами — 10 млн. сўм.

Пассивлар;

Жамғарма — 10 млн. сўм

Жами — 10 млн. сўм

Шундай қилиб пулнинг миқдори 10 млн. сўмдан 19 млн. сўмгача кўпаяди. 9 млн. сўм банкларда яратилган

пулдир. Бу билан пулни банкларда яратиш тугалланмайди. Ссуда олган фирмалар ўзига зарур бўлган махсулотни харид қилади, махсулот сотган фирмалар эса олган даромадларни яна банкка қўяди. Банклар иккинчи марта яна ўзи учун зарур бўлган захира маблағларини банкларда олиб қоладилар ва қолган маблағлардан ссуда беради.

Юқорида кўрсатилганидек пулнинг сақлашни бошқа формалари бўйича ҳам сақлаш мумкин. Банклар учун аҳоли ва корхоналар маблағлари банкларда сақланиши макул ва зарур. Шундагина улар банкларда янги пулларни яратишлари мумкин ва шунга мос фойда оладилар. Агарда пул банкларга сақлаш учун кам қўйилса, улар шунча миқдорда захираларини кўпайтиришлари лозим.

Кредит тизимини уч гуруҳга булиш мумкин;

1. Марказий банк

2. Тижорат банклари

3. Махсус банклар ва молия кредит институтлари

• АҚШда кредит тизимини ўз таркибига қуйидагиларни олади.

1. Федерал захира банклари

2. Тижорат банклари

3. Ссуда — жамқарма банклари ассоциацияси

4. Пул бозорлари фондлари

5. Ҳзаро жамғарма банклар

6. Кредит уюшмалари

7. Нафақа фондлари

8. Молия ва суғурта компаниялари

9. Ташқи фаолият банклари.

Марказий банк барча банкларнинг асосийси ҳисобланади. Марказий банкнинг асосий функцияси бўлиб пул эмиссиясини ҳисобланади. У макроқуламдаги пул сиёсатини белгилайди ва юритади.

Тижорат банклари бевосита фирмала, корпорациялар, корхоналарга шамда аҳолига хизмат кўрсатади. Фонд биржаларининг ўрни ва роли бозор иқтисодиёти шароитида айниқса, кат-

тадир. Фонд биржаларини асосий вазифаси бўлиб қиматбаҳо қоғозларни самарали харид қилишни ва сочилишини таъминлаш хисобланади.

Фонд биржаларидаги акция, облигация ва бошқа қиматбаҳо қоғозларни олди сотди асосан банклар томонидан амалга оширилади.

Миллий молия кредит тизимидан ташқари халқаро молия кредит тизими ҳам мавжуд. Улардан халқаро валюта фонди, халқаро тараққиёт ва таъмирлаш банки, халқаро ҳисоб китоб банки, Европа тараққиёт ва таъмирлаш банки кабиларни эслаб ўтиш kifоя.

3. Пул кредит сиёсатининг 3 та асосий воситисини ажратиб кўрсатиш мумкин. Улар ёрдамида марказий банк пул муоммаласини тартибга солиб туради:

1. Ҳисоб ставкаси
2. Мажбурий резервлар нормаси
3. Очиқ бозордаги операциялар
4. Қайта молиялаш ставкаси

1. Ҳисоб ставкаси деб — марказий банк томонидан тижорат банкларнинг ҳисобига бериладиган ссуда фоиз ставкаси тушунилади. Бу ставка оширилиши тижорат банкларини пулга талабини, яъни ссудага талабини камайтиради, бу эса уларнинг пул таклифини кўпайтириш имкониятини қисқартиради ёки аксинча.

2. Мажбурий резервлар — марказий банк томонидан ўрнатилган тижорат банклари сақлаб туриши мажбур бўлган резервларни энг қуйи нормаси. Резерв нормаси катта бўлса, кредит хажми камаяди, банкларнинг пул яратиш қобилияти пасаяди.

3. Очиқ бозордаги операциялар — марказий банк томонидан давлат облигацияларини тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш бўйича олиб борадиган операциялар. Марказий банк бу облигацияларни сотганда пул таклифини камайтиради. Облигацияларни сотиб олганда эса пул таклифини кўпайтиради.

3. Қайта молиялаш ставкаси тижорат банкларига улар берадиган ссуданинг марказий банк томонидан белгилаб берилган энг юқори фоиз ставкасидир. Бу ставка резерв нормаси билан биргаликда пул талаби ва таклиф массаси таъсир кўрсатади.

хил булиши мумкин. Улар уз жамгармаларини банкка куймшлари хам мумкин. (фоиз олиб) ва инвесторлар корхонасининг акцияларини сотиб олишлари хам мумкин. Банкни фоиз ставкаси ошса жамгармани эгаси узи пулларини албатта банкка куюди. Бунга инвестицияларга булган талаб камаяди.

Демак 3 холатдан хам R билан уртасида тескари проорционал богликлик урнатилади.

Умумий хулоса: капитал кийматларни хар хил молиялаштриш манбаларда хам уларнинг максадлари R кутарилганда камаяди. Товар бозорида яна бошка макроиктисоди тенгликни таркибий кисми мавжуд — Бу жамгармаларни таклифидур. (2 график). Жамгармалр билан микдори уртасидаги богликлик чизкисиз характерга эга. Бу богликликни иктисодий мамуни куйидагича. Канчалик фойдаланилган даромадни микдори куп булса, шунчалик жамгармага булган иштиёк хам юкори булади.

Инвестиция талабнинг ва жамгармаларни таклифнинг функцияларига эга булиб мувозанатни асосий шартларини таърифлаб берамиз: Инвестиция талабни (I) (фоиз ставкаси R булганда) кондиритиш учун жамгармаларни таклифи иктисодиётда S булиши керак бунга эса даромадни Y микдори мавофик.

Товар бозорларни мувозанати M нуктаси билан белгиланади ва куйидаги тенглик билан ифодаланади.

$$I=S$$

Агар биз фоиз ставкаси микдорини узгартирсак, иктисодиётни бу холатга инвестиция талабнинг I микдорини мувофик булади, бу эса уз навбаида S тенг, даромад эса Y микдорга мс келади. Лекин бундай нукталар куп булиши мумкин уларнинг сони R ва Y булиши мумкин булган микдорларни диапазони билан аникланади. $R>0$ $Y>0$ $R> R_m$

R ва Y богликлиги графигини тузамиз.

(график3)

графикда мувозанат M ва T нукталарини белгилаймиз.

Бу нукталар учун куйидаги мғи тенглик бажарилади. $I=S$

Графикни хар кайси нукталарига бу тенглик характерли булади. Графикда чизга эгри чизик товар бозорларни мувозанатини эгри чизигидур. $Y-u$ IS эгри чизиги деб аталади.

Демак: IS эгри чизиги товар бозори фоиз ставкани ва даромадни иктисодий мувозанатини графиги характерлайдиган эгри чизикдур.

Бу эгри чизик фоиз ставка ва даромад уртаидаги булиниш мумкин булган хар кандай хил комбинатциялар ифодалайди ва бунда куйидаги тенгликларга албатта риоя килишади.

1. даромаднинг харажатлари.

2. жамгарманинг инвестициялари.

Пул бозорлари ва LM эгри чизиги.

Товар бозорлари пул бозорлари билан бевосита алоқада ишлайдилар. Бу бозорлар энг аввало фоиз ставкаси оркали узаро боғланишган. Пулга булган талабни ва пул таклифига урганишдан олинди пулни турларини куриб чикамиз. Мумилада булган пул валюта — бу давлат томонидан муомилага чикариладиган фоизсиз коғоз ва метал пул белгилари М-1 пуллар муомилада булган нақд пуллардан сураб олгунигача пул ва пул чекларда ташкил топади. М-2 пуллар уз ичига М-1 ва маълум бир муддатга куйилади. Пулларни олади.

М-3 пуллари — бу кенг маънода пуллардир. Улар уз ичига М-2 пулларни кимматбахо коғозларни капитал куйилмаларни молиялаштириш учун маблаглар счтларини олади. М-4 — М-3 массаси ва банкда сакланадиган сотиш мумкин булган нопул воситаларни уз ичига камраб олади. Пул таклифи федерал лезерв системаси топиладиган ташкил топади. Давлат марказий банк томонлардан ва ставкаси билан боғлиқ эмас. Жами пул таклифи (ms) бу хозирги пайтда иктисодиётга хизмат киладиган пулларни умумий микдориди. Уз ичига банкнотларни манеталарни банк детизитларини кимматбахо коғозларни ва хакозоларни олади. Пул таклифи давлат томонидан пул сиёсати ёрдамида марказий банк оркали ташкил топади.

А) Пулни эмиссияси.

Б) Фонд биржаларда хар хил апирачсиялар.

В) Тижорат банклар билан давлат томонидан бошқариши йуллари билан ташкил топади.

Демак: $M_s = f(R)$ — демакки пул таклифи процент ставкасини функцияси эмасдур. Пул талаби иктисодиёт ривожланиши учун канча пул кераклигини курсатади. Пулга булган талаб биринчи навбатда даромадга боғлиқ. Бундан ташқари бохоларга инфляциясияга пулни айланиш тезлигига хам боғлиқдир.

$M_d = f(Y, P, 1/h)$ Канчалик тезлик юкори булса шунчалик муомилада булган пул камаяди.

Монетаристларни пул микдор назариясига биноан айирбошлаш тенгламаси куйидагича ифодаланади.

Функциянал боғлиқликни куйидаги тенгламалар ёрдамида ифодалаш мумкин.

$$M_d = f(Y, P, 1/h) \quad M_d = 1/h \times Y \times P + L(R)$$

Бу формула ёрдамида пулга булган талаб аниқланади. Канчалик пулни айланиш тезлиги юкори булса шунчалик муомилада пул микдори хам кам булади. Пулга булган талаб пулни саклашга боғлиқдур. Канчалик пуллар куп булса шунчалик талаб холи юкори, канчалик недвижест куп булса шунчалик талаб кам, демак пулга булган талаб унинг мавжудлиги билан аниқланади. Пул даромадларни бир қисми куйидаги турдаги жамгармаларда саклайди:

а) Накд пуллар.

Пуллар — Бу юкори ликвид булган маблаглар.

Ликвидлик — канчалик маблагларни наkd пулган айлантириш мумкин булган осонлик. Ликвидлик — бу активлардан тулов воситаси тарикасида фойдаланиш имкониятларидир, ёки бу хар хил активларни пулга айлантириш энгиллиги.

100 фоизли ликвидлик факат пулларда булади. Демак пулга булган талаб ликвидликка боглик ва фоиз ставкасини функцияси-сидур.

б) кимматбахо когозлар сифатида аглегатсия, облегатсия улар наkd пулга нисбатан камрок мавжуд булади.

в) моддий бойликлар сифатида кимматбахо буюмлар.

Улар хам юкори ликвид булишади, лекин барибир пулдай эмас.

г) кучмас мулк сифатидан канчалик инфляция кучлик булса, шунчалик шу турдаги жамгармада даромадни саклаб колиш юкори булади.

Фоиз ставкани усиши билан ликвидлик камаяди.

$L(R)$ бунда пул талаби кйидагича булади.

$m_0 = 1/h * Y * P * tL(R)$ Пулга талаб ликвидлик билан аникланади, ликвидлик эса уз навбатида фоиз ставкасини функциялари-дур. Даромадни эгаси узини шахсий манфатини кузлаб даромадларни юкорида санаб утилган шакллари-ни танлайди. Яъни пулга талаб фоиз ставкаси ва мавжудликка боглик. Агар фоиз ставкаси юкори булса демак кимабахо когозлар арзон ва даромад эгаси шу кимматбахо когозларни сотиб олади. Бунда пулга булган талаб камаяди. Агарда банк фоизи ставкаси кам булса субъект уз пулини албатта банкка куйилади.

Ухшаш холда агар дивидент паст булса субъект кимматбахо когозларни сотиб олишдан узини тортади. Натижада пулга булган талаб ошади.

Демак канчалик фоиз ставкани даражаси юкори булса, шунчалик пулга талаб паст.

Амалда инфляциядан кутилиш учун куйидаги тенгламадан фойдаланилади.

$$MD/P = 1/h * P * Y * P + d(R)/P$$

Талаб функция тенгламасини талаб 4- графиги мос.

Талаб эгри чизиги горизантал укка ассимпатсия були якин-лашяпти. $R = R_0$

Пул бозорини мувозанатининг шарти булиб пулга талаб ва пул таклифининг тенглиги хисобланади.

Бу мувозанат нуктасига мувофик система узиде R мувозанат нуктасига интилади. Хакикатдан хам агар фоиз ставкаси $R_1 > R_0$ унда пулга булган талаб камаяди, чунки жамгармаларни эгалари юкори фоиз ставка булганлигида кимматбахо когозлар-

ни сотиб олишни бошлашади. Натижада кимматбаҳо коғозларга булган талаб кучаяди, уларнинг баҳоси ҳам кутарилади. Лекин юкорида айтилгандек канчалик аксияларни курси баланд булса, шунчалик фоиз ставкаси паст булади. Демак, ишимизда аксияларни курси кутарила бошлади ва фоиз ставкаси узини мувозанат нуктасигача пасаяди. Шунга ухшаш иккинчи мисолни ҳам куриб чикамиз. Агар фоиз ставкаси $R_2 < R^*$ барибир система мувозанат ҳолатга интилади. Буни график ёрдамида курсатамиз.

Агар ЯММ микдори ошса унда $md =$

Пулга булган талаб. Бунда даромадни (Y) усиши билан пулга булган умумий талабни md_2 эгри чизиги акс эттиради. Шу билан барча md_2 эгри чизиги юкорирок ва унрок утади ва мувозанат нуктаси ҳам K нуктадан C нуктага сурилади. Товар бозорини килганимиздек, бу ерда ҳам бу графикда ҳам иккита мувозанат нукталарни бирлаштирамиз. Бу нукталар R ва Y узгаришлари билан боғлиқ булишади ва улар орқали чикарилади. Натижада пул мувозанати эгри чизигини чизамиз.

Пул бозордаги мувозанат ҳолати. Бу эгри чизик учун:

горизантал булак — ав

вертикал булак — cd

ав горизантал булаги шуни курсатадигки, R_0 тенг фоиз ставкасидан паст булганида пул бозорида мувозанат ҳолати йук булмайди. Вертикал cd булагиде фоиз ставкалари шунака соҳалари буладики, бунда пулга булган талаб «0» интилади. Бу эгри чизик LM- эгри чизиги. LM эгри чизиги — бу Хиккс графигидаги эгри чизик кайсики пул бозорида даромад ва C ставкаси уртасидаги мқвзанатни характерлайди, яъни LM эгри чизиги фоиз ставкаси ва даромад уртасидаги $mskmd$ тенглиги бажариладиган хар хил булиши мумкин булагн комбинатцияларини ифодалайди. Битта координат системасида 3 ва 6 графикларни бирга курсатамиз.

Товар ва пул бозорларидаги умумий мувозанати келиб чикади. K нуктада умумий мувозанат руй беради. Инвестициялар — жамгармалр моделининг график схемаси чикади. IS-LM модел — ликвидликнинг пулга булган олдинги IS-LN- ышвуд — бу Хиккс моделидир. Хиккс битта графикда кейин ва монетаристларни назарияларини бирлаштиради, яъни бюджет солик ва монитер сиёсат.

Мавзу-12: Иктисодий усиш

Режа:

1. Иктисодий усиш тушундаси ва улчовлари.
2. Ишлаб чиқариш ресурслари ва технологиялари.
3. Иктисодий усишнинг босқичлари ва турлари.
4. Иктисодий усишнинг моделлари.

Иктисодий усиш ва унинг курсатгичлари.

Хар қандай жамиятда усиб бораётган эҳтиёжларни кондириш ва фаровон яшаш учун иктисодий усиш юз бериши керак.

Иктисодий усиш — иктисодий раванк, яъни иктисодиётнинг илгарилаб ривожланиши булиб, яратилган товарлар ва хизматларнинг купайиб боришини билдиради.

Иктисодий усишни икки даражада қараш мумкин.

1) Микроиктисодий усиш фирма, қорхона ва айрим сектор микёсидаги ривожланишини ифода этади ва уларда усиш яратилган товарлар ва хизматларнинг бозор нархида ҳисобланган ҳажмига қараб аниқланади. Агар фирма 5 йил муқаддам 5 миллион сумлик маҳсулот яратган бўлса, бу йил 8 миллион сумлик маҳсулот яратди, дейлик. Демак, иктисодий усиш юз бериб, маҳсулот ҳажми 3 миллион сумга купайган.

2) Макроиктисодий усиш миллий иктисодиёт, яъни муайян мамлакат микёсидаги иктисодий тараққиётни ифода этади ва ялпи миллий маҳсулотнинг купайишини билдиради. «А» мамлакатда ЯММ 1994 йилда 150 миллиард доллар булиб, 1995 йили 160 млрд долларга етган, яъни 10 млрд долларга купайган. Демак, бу ерда иктисодий усиш юз берган. «В» мамлакатда ЯММ 1994 йили 180 млрд доллар бўлса, 1995 йилга келиб 175 млрд долларга тушиб кетган. Демак, бу ерда иктисодий усиш урғига иктисодий тушқунлик юз берган.

ЯММ ҳажми иктисодий усишнинг умумлашган ва пулда ифодаланган курсатгичи ҳисобланади. Маълумки, ЯММ йил давомида ва пировард натижасида яратилган товарлар ва хизматлардир, яъни истеъмол учун тайёр ҳолда яратилган маҳсулот ва хизматлар йигиндисидир.

Масалан, эркаклар қуйлагини мисолга олсак, у тайёр пировард маҳсулот, тугридан тугри истеъмолга кетади. Қуйлакни яратиш учун етиштирилган пахта, уни тозалаб олинган тола, ундан егирилган ипдан тукилган чит маҳсулотлар эса оралик маҳсулотлар ҳисобланади, улар қайта ишлангач, истеъмолга утади. Оралик маҳсулот — бу қайта ишлаш учун мулжалланган маҳсулотдир.

Маҳсулотлар ва хизматлар гоят хилма-хал бўлганидан уларнинг Ягона моддий улчами бўлмайди. Ягона улчам вазифасини

бозор нархи бажаради. Нима иш бажарилмасин, кандай махсулот яратилмасин, унинг хажми шунча пулга тенг деб ҳисобланади.

ЯММ икки усулда ҳисобланади: Биринчи усулда харажатлар жамланади, яъни барча истеъмолчиларнинг товар ва хизматлар сотиб олишига сарфланган пули жамланади. Иккинчи усулда даромадлар — товар ва хизматларни сотишдан тушган пул даромадлари жамланади.

Иктисодий усиш ЯММнинг реал хажми билан улчанади. Гап шундаки, унинг киймати пул шакли кийматларига боғлиқ. ЯММ ҳисобларида номинал ва реал ЯММ курсаткичлари бор.

Номинал ЯММ муайян вақтда мавжуд нархда ҳисобланган махсулотдир. Уни аниқлаш учун товар ва хизматлар миқдори улардан ҳар бирининг жорий нархига купайтирилади.

Реал ЯММ узгармайдиган, яъни таккосласа буладиган нархларда ҳисобланган ЯММдир. Реал ЯММ узгарганлигини билиш учун ЯММ индекси нарх индексига булинади. Бунда:

Аҳоли жон бошига яратилган ЯММ (АҚШ доллари ҳисобида, 1994 йил)

<i>Ривожланган мамлакатлар</i>	<i>МДХ мамлакатлари</i>	<i>Ривожланаётган мамлакатлар</i>
Люксембург— 39850	Россия— 2560	Миср— 710
Швейцария— 37180	Беларусь— 2160	Покистон— 440
Япония— 34630	Украина— 1570	Никарагуа— 340
Дания— 28110	Козокистон— 1110	Того— 320
Норвегия— 26480	Ўзбекистон— 950	Хиндистон— 310
АҚШ— 25800	Молдова— 870	Яман— 280
Германия— 25580	Арманистон— 670	Мали— 250
Австрия— 24450	Қирғизистон— 610	Непал— 200
Швеция— 23630	Грузия— 580	Уганда— 200
Франция— 23470	Озарбайжон— 500	Малави— 140
Голландия— 21470	Тожикистон— 350	Мозамбик— 80

Аҳоли жон бошига яратилган ЯММ иктисодий тараккиётни ва аҳоли турмуш даражасини ифодалайди.

Иктисодий усишга баҳо беришда унинг кандай сарфлар ҳисобига ва кандай усуллар билан таъминланганлигига ҳам эътибор бериледи. Шу муносабат билан унинг экстенсив ва интенсив усуллари борлигини айтиб утиш лозим.

Иктисодий усишнинг экстенсив усули иктисодий усишнинг миқдорий омиллари ҳаракатга келади: купрок янги ерлар очилади, қонлар ва йуллар ишга туширилади, янги завод фабрикалар, цехлар қурилади, ишлаб турган қорхоналардаги станоклар купайтирилади, ишловчиларнинг сони ортади, аммо меҳнат

унумдорлиги ошмайди, махсулот ишлаб чиқариш харажатлари кискармайди.

Ресурслар камайиб бориши билан бу усул иш бермай қуяди. Экстенсив усулнинг истикболи йук, чунки бу усулда эhtiёжлар туларок кондирилмайди, ресурслар ишлаб чиқариш учун етишмай қолади. Шу боисдан иктисодий узишнинг интенсив усулига утилади.

Интенсив усул иктисодий узиш ресурсларини тежаб тергаб ишлатиш хисобини таъминлашини билдиради.

Интенсив усул, биринчидан, ЯММ микдоран купайиб боришини, иккинчи-дан, махсулотлар ва хизматларнинг сифати ошиб боришини билдиради. Бу усул кам ресурс сарфланган холдан усаётган талаб эhtiёжини туларок кондирishiга, бинобарин, ахоли фаровонлигини узлуксиз оширишига кодир булади.

Экстенсив узиш Интенсив узиш

Айтилган усул фан-техника ютуқларини ишлаб чиқарига кенг куллашни, ишловчиларнинг билим савиясини ва меҳнат малакасини ошириб боришини, менежментнинг самарали усулларини ишлатишни талаб қилади. Интенсив усул табиатан тежамқорлик усули ва унинг омиллари ҳар хил.

Иктисодий узишни таъминлашда қайси усулнинг устунлиги меҳнат унумдорлиги ва ишловчилар сони ЯММ усимининг канча хиссасини беришига караб аниқланади. Агар ЯММ Усимининг 50 фоизидан ортигини меҳнат унумдорлиги берса, интенсив усул устун, унинг 50 фоиздан ортигини ишловчилар сонининг купайиши берса, экстенсив усул, колок ишлаб чиқаришга экстенсив усул хос. Масалан, ривожланган мамлакатларда, интенсив усул иктисодий узишнинг 70-80 фоизини таъминлайди ва, аксинча, колок мамлакатларда фақат 20-30 фоизни беради. Шунга кура илгор мамлакатларда турмуш фаровон булса, колок мамлакатлар камбағалликдан кутила олмайди.

3. Инвестициялар ва иктисодий узиш.

Иктисодий узиш юз бериши учун биринчи навбатда аввал сарфланган ресурсларнинг урни копланиши керак, шундагина ЯММ олдинги микдорда яратилиши мумкин. Бундан ортиқроқ ЯММ яратилиши учун инвестициялар талаб этилади.

Инвестициялар иктисодий узишни таъминлаш учун даромад топиш мақсадларида ишлаб чиқаришга қуйилган маблағлардир.

Инвестициялар капитал маблағлар деб ҳам юритилади. Инвестициянинг узи номинал ва реал инвестицияларга булинади. **Номинал инвестиция** пул шаклидаги инвестициялардир. Номинал инвестициянинг узгаришлари олдинги ва сунги қуйилган пул уртасидаги микдорий фарқи билан аниқланади. **Реал инвестиция** моддий шаклдаги инвестиция булиб, номинал инвестиция моддий ресурсларга айлангач вужудга келади. Реал инвестиция ку-

шимча олинган станок, трактор, самолёт; автомашина, компьютер, бино шаклида булганидан унинг ягона моддий улчови булмайди.

Иктисодий усиш, биринчидан, инвестиция микдорига, иккинчидан, унинг самарадорлигига боғлиқ. Аммо самарадорлик биринчи уринда туради, чунки инвестиция микдорини оширишининг чеки бор. Агар айтайлик, инвестицияга давлат бюджетидан пули куп ажратилса, халқ истеъмоли, унинг фаровонлигини ошириш учун пул кам қолади. Шу боисдан инвестиция меъёри бор.

Иктисодий усиш самарадорлиги.

Иктисодий усишнинг самарадорлигини аниқлаш учун ишлаб чиқариш натижалари қилинган сарфлар билан такқосланади. Макроиктисодиёт даражасидаги натижа ЯММда ифодаланади, чунки у пировард натижада яратилган маҳсулот ва хизматлардан иборат. Бу натижани қилинган сарфлар билан такқослаб, макроиктисодий усиш самарасини билиш мумкин. Иктисодий усиш самараси ЯММ усимини сарфлар усимига нисбати билан топилади:

S- усиш самараси

M- ЯММ усиши

W- сарфлар усими

Иктисодий усиш самарадорлигига уч омил таъсир қурсатади: улар ЯММнинг меҳнат сизими, моддий сизими ва капитал сизимидир. Меҳнат сизими ЯММ бирлигини яратишга кетган меҳнат сарфидир. Меҳнат унумдорлиги ошса, меҳнат сизими қисқаради ва аксинча. Шу сабабли самарадорликка энг аввал меҳнат унумдорлиги таъсир этади.

Самарадорлик орғиш учун ресурс сарфининг бирлигига кўпроқ маҳсулот олинishi, яъни маҳсулот бирлигини яратиш учун хомашё, ёқилги, энергия ва ҳар хил материаллар сарфи қисқариши талаб қилинади. Бу сарфлар ЯММнинг моддий сизими деб юритилади.

ЯММнинг капитал сизими уни яратиш учун кетган капитал микдори билан улланади. Капиталнинг бир йули сарфи билан унинг сарфи фарқланади. Капиталнинг жорий сарфи машина, асбоб-ускуна ва иншоотларнинг амортизацияси, яъни улар қийматининг ЯММ утган қисмидир.

Иктисодий усиш цикллари.

Иктисодий усиш ишлаб чиқаришнинг йил сайин кенгайиб боришини ҳам такозо этади. Уни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ҳам деб аташ мумкин. Бунинг учун эса инвестиция талаб қилинади. Ишлаб чиқариш кенгайганда ЯММ қупайishi керак. ЯММ хисобидан эса қилинган сарфлар урни қопланади. ЯММнинг яна бир қисми истеъмолга кетади, бир қисми жамға-

рилади, яъни фирмалар, давлат ва аҳоли кулида жамлама инвестицияга айланади, ишлаб чиқаришнинг усишини таъминлайди. Аммо иктисодий усиш бир меъёрга ва равиш бормади. Унга тулқинсимон ҳаракат хос.

Иктисодиётнинг юксалиб ва пасайиб туришидан иборат тулқинсимон ҳаракатини уз ичига олувчи давр **иктисодий цикл** деб юритилади.

Иктисодий усишдаги тебранма ҳаракат бозор иктисодиётининг кам-кустсиз эмаслигидан, унинг узига хос нуқсонлари ҳам борлигидан далолат беради.

Иктисодиётнинг тулқинсимон ҳаракати:

Реал ҳаётда иктисодий усиш билан биргаликда иктисодий бекарорлик ҳам булиб туради. Бекарорликнинг асосий белгилар:

а) ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиб кетиши ёки унинг усмасдан бир жойда депсиниб туриши;

б) товарлар экспортининг қисқариши;

в) инвестиция соҳасида фаолликнинг мутлақо сунуши ёки пасайиб кетиши;

г) юкори даражадаги инфляция;

д) ҳаддан ортикча ишсизлик;

е) аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетиши ва бошқалар.

Циклнинг узун-қисқалиги техниканинг энгиланиш муҳлатига боғлиқ. Циклларнинг такрорланиб туриши бозор иктисодиёти узун табиий бир ҳол.

Иктисодий усишнинг аҳоли жон бошига ҳисоблаш курсаткичлари макроиктисодий таҳлил қилиш ва истиқболни белгилаш, халқаро таққослашда қупрок ишлатилади. Иктисодий усиш суръатлари ва қушимча усиш суръатлари бир-биридан фарқланади. Иктисодий усиш суръатлари аниқланади.

а) базис усиш

б) занжирли усиш

суръати

суръати

Қушимча усиш суръатлари қуйидаги формула буйича аниқланади:

а) базис қушимча

б) занжирли қушимча

усиш суръатлари

усиш суръатлари

Бунда:

1 — базис йилдаги реал ЯИМ.

2 — шу йилдаги реал ЯИМ.

3 — бундан аввалги йилдаги реал ЯИМ.

Иктисодий усиш бир қатор омиллар таъсирида амалга оширилади. Уларнинг ичидан қуйидагиларни ажратиб курсатиш мумкин:

1 — табиий ресурсларнинг сони ва сифати;

2 — меҳнат ресурсларининг сони ва сифати;

3 — асосий капитал хажми;

4 — технологиялар.

Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш омилларидир; капитал, меҳнат ва технологик тараккиёт. Бу эса иктисодий усиш истиқболлини белгилаш мақсадида ишлаб чиқариш функциясини кенг куллаш имконини беради.

Хозирги даврда иктисодий усишнинг белгиловчи асосий омиллари булиб фан-техника тараккиёти, ишчи кучининг сифати ва ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ҳисобланади. Шу сабабли давлат иктисодий усишига куйидаги воситалар ёрдамида таъсир этиш мумкин:

фан ва техниканинг истиқболли йуналишлари ривожланишини куллаб кувватлаш;

ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашда катнашиш;

соликлар тизимини ихчам қайта қуриш.

Фан-техника тараккиёти иктисодиётга таъсир этиш куламлигини ҳисобга олиб, хозирги ривожланган мамлакатларда илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларига булган харажатлар улуши ортиб бормокда. Уларнинг ЯММдаги ҳиссаси 1990 йил маълумотлари буйича Японияда 3.04%, АКШда 2.79%, Буюк Британияда 2.2% ни ташкил этди. 1995 йилда Ўзбекистонда фақат давлат бюджетидан фан ва таълимга харажатлар миллий даромаднинг 10%дан ошироғини ташкил этади.

Иктисодий усишга мамлакатнинг солиқ тизими ҳам сезиларли таъсир қилади. Унинг солиқка тортиш ставкаларини камайтириш ва амортизацияга ажратмаларнинг усиш томон узгариш инвестициялар ҳажмини қупайтиради, ҳамда шу билан иктисодий усишни рағбатлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *И.А. Каримов «Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули». Тошкент-1993.*
2. *И.А. Каримов «Ўзбекистон иктисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида». Тошкент-1995.*
3. *А. Улмасов «Иктисодиёт асослари».*
4. *Ҳақимова «Макроиктисодиёт»*
5. *Маккенл К, Стенли Брю «Экономикс»*

Маъзу-13: Халқаро савдо назарияси

Режа:

1. Халқаро савдо сиёсати ҳақида тушунча.
2. Халқаро савдо сиёсатининг асосий 2 та омили.
3. Халқаро савдо сиёсатининг таъриф тшунчаси.

Халқаро савдо сиёсати — ҳокимят томонидан солиқ бюджет сиёсатиға йуналтирилган булиб, у давлат ташки савдо солиғи орқали, субсидиялар ва чегараланган микдорда импорт ва экспорт килиш қонунлари асосида бошқарилади.

Купинча иктисодчилар халқаро савдо орқали мамлакатлар узаро муносабатда буладилар. Умуман олганда халқаро савдо мамлакатлар уртасидаги савдо-сотик ҳисобланади, у товарларни четдан олиб келиш (импорт) ва четга чиқариш (экспорт) билан характерланади. Халқаро савдонинг иктисодий асоси халқаро меҳнат тақсимотидир. Халқаро савдо қулдорлик тизими давридаёқ пайдо булиб, капиталистик формацияларда товар ишлаб чиқаришнинг ҳамда товар пул муносабатларнинг ривожланишиға сабаб булган. Халқаро савдо капиталистик ишлаб чиқариш усулининг таркиб топишида зарурий тарихий шарт-шароит тайёрлади. Карл Маркс таъкидлаб қурсатгандек, капиталистик тизим халқаро савдосиз яшай олмайди. Жаҳон бозори капиталистик чиқариш усулининг базаси ваҳайтий муҳитидир.

Хозирги зомон капитализми шароитида капиталистик мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштироки халқаро савдони кенгайтирмоқда. Шунинг учун халқаро бозорнинг роли ошмоқда, бу эса бозорда рақобат қурашининг кескинлашиға олиб келмоқда.

Бозор иктисодиётига утиш мамлакатимиз иктисодий алоқалари географиясини кенгайтириш талаб этади. Халқаро савдони олиб боришда давлат монополиясига марҳам бериш керак. Мамлакат учун халқаро савдо самарасини оширишда ймпортга олинган товарлардан тежаб-тергаб фойдаланиш, экспорт учун юқори сифатли тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва ҳам ашё экспортини имқонияти борича камайтириш муҳим тадбирлар ҳисобланади. Умуман олганда ташки савдо товар ва хизматларки олиб келиш (импорт) ва олиб чиқиш (экспорт) дан ташкил топган булиб, узида халқаро иктисодий муносабатларнинг асосий шаклини намён қилади. Унинг кенгайиш ва чуқурлашуви оқибатида капитални олиб келиш, олиб чиқиш ҳамда у билан боғлиқ булган халқаро молия, валюта ва кредит муносабатлари ривожланишиға сабаб булди. Халқаро савдо ривожланиши маҳсулотларнинг алмашилиш орқали купгина билимлар ҳам алмашинади. Бу алмашув орқали мамлакатларнинг иктисодий ривожланиши-

га олиб келади, яъни купгина янги фикрларни вужудга келишга сабаб булади, лекин халқаро савдони йулга куйишга купгина омиллар ва сабаблар таъсир килади. Бу сабаб ва омилларни куриб чиқиш учун биринчи навбатда «Давлат нима учун савдо килади?» деган саволни куйиш керак. Бу саволга купинча излаишлар асосланган холда, 2 та асосий омил булиши керак.

Биринчидан иктисодий ресурслар-табий, инсон, инвестицион товарлар- бу товарлар мамлакатларнинг иктисодий таъминланишига караб булинадилар, яъни хом ашё ресурсларнинг нотекис тахсимланганидир. Масалан, якин шарк мамлакатлари хиссасига жахон нефт захираларнинг 66 фоизи тугри келган, ривожланаётган мамлакатларди табий газ, бокситлар ва бошқа нодир ресурсларнинг 70-80 фоизи жойлашган. Гарбий мамлакатларнинг купчилиги эса бу ресурсларга гоят мухтожлик мезадилар.

Иккинчидан, хар хил товарлар турли хил технология ва комбинацион ресурсларни жойланишига, яъни турли мамлакатларда ишлаб чикарувчи кучларнинг нотекис ривожланганлиги. Товар ва хизматлар ишлаб чикариш самарадорлигидаги фарк нархлардаги фаркка олиб келади. Ва шу оркали уларни олиб келиш ва олиб чиқиш эвазига кушимча фойда олиш имкониятини беради.

Бу икки омилган куйидаги давлатларни мисол килиб келтириш мумкин. Масалан, Япония- илм даражасида юкори ва катта булган иш кучига эга. Шу сабабли япония катта микдорда малакали иш кучини йигади ва шу боисдан хар хил товарларни эффективли, сифатли ишлаб чикаради ва кам харажат килади. Юкори малакали меҳнатни талаб киладиган товарларга- Фотокамералар, радиоприомниклар ва видиомагнитофонлар мисол була оладилар.

Австралия аксинча у катта ер хажмига эга булиб, жунг, гушт, дон каби махсулотдарни арзон нархларда четга экспорт килади, чунки у ерда одам меҳнати яъни иш кучи ва капиталнинг етишмаслиги. Бразилия эса тропик климитга эга булиб у ерда жуда куп ёгингарчилик булиб туради ва бунинг устига ер унумдорлиги юкорисифатга эга булганлиги, унинг арзон кофе ишлаб чикаришга олиб келади. Саноати ривожланган мамлакат хар хил мухсулотлар ишлаб чикариши мумкин, ва бунинг окибатида катта микдорда бюджетга капитал тушушлар келиб тушуши мумкин. Масалан, автомобиллар, кишлок хужалига асбоб-ускуналар, машина ва химикат ишлаб чикарувчилар. Турли хилдаги махсулот ишлаб чикарувчимамлакат йилдан йилга иктисодиётининг ривожланиши сезиларли курсаткичлар билан куриняпти. Захиралардан тугри фойдаланиш ва техника-

технологиянинг янгилари билан алмашилиб турилиши бунга сабаб буади.

Масалан, Охирги 40-50 йилларда Совет Иттифокида иш кучининг сифати ва асосий фондларнинг хажми ортиши эди. Шунинг учун ҳам ярим аср илгари факат кишлок хужалиги махсулотини ва хом ашё экспорт килган давлат, хозирги кунда куп микдорда таёёр саноат махсулотларини экспорт килмокда. Чунки янги техника — технологиянинг кириб келишинатижасида сунъий каучукдан олинадиган турли хилдаги синтетик махсулотларни ишлаб чикаради. Бунинг ортидан давлат катта микдорда фойда олмокда ва четдан давлатга капитал кириб келишига сабаб булмокда. Умуман олганда миллий иктисоднинг ривожланиши иш кучининг сонини ва сифатини, капитал микдори ва хажмини, янги технология пайдо булишига олиб келади. Яна шунини таъкидлаш керакки давлатнинг каерда жойланиши, фойдали казилмаларнинг куплиги, ер юзаси сифатидан катталиги ҳам ривожланишга катта сабабчилардан бирихисобланади. Бу сабабларнинг хаммаси албатта бир-бири билан боғланган холда ривожланишга ва мамлакатларнинг бир-бирлари билан савдо килишга олиб келади. Бу икки омил хар кандай мамлакатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида ташки савдонинг ахамиятини асослаб беради. Ташки савдони ифодалаш учун экспорт ва импорт хажми, яъни ташки савдо абароти, уларнинг харакати, шунингдек Я И М даги улуши, товарлар таркиби ва бошка курсаткичлар ишлатилади. Масалан хозирги пайтда халқаро савдонинг хажми А.К.Ш Я И М нинг 16-18 фоизини, Реманияда 36-40 фоизини ташкил этади. Бу курсаткичлар Ўзбекистонда 10-12 фоиз атрофида.

Ташки иктисодий муносабатларнинг энг мухим шакли халаро савдо хисобланади, ҳамда у узига куйидагиларни киритади:

- товар билан айрбошлаш;
- фан техника ютуқлари билан айрбошлаш (лицензиялар, ноу-хау ва...);
- асбоб усқуналар етказиб беришни кузда капитал курилиш объектлари билан савдо килиш, лойиха ва курилиш иншоатини бажариш;
- хизматлар савдоси;

Халқаро айрбошлашнинг барча бошка шакллари ташки савдо ривожланиши асосида пайдо булади, лекин халқаро савдони йулга куйишда халқаро савдо сиёсатиға эътибор бериш керак, улар ториф, квота, уз хажми билан экспорт килишини чеклаш кабилар халқаро савдо сиёсатининг курули сифатида кулланилади.

Тариф-савдони чегараловчи курунишларнинг кенг тарқалганиларидан бири булиб, у импортга булган божхона туловлари-

нинг каратилганли хисобланади. Бу тариф кулланилганда импорт махсулотнинг давлат бахоси халаро баходакн юкори булиб кетади:

Импорт
махсулотларнинг $=$ Халкаро $+$ (халкаро $+$ тариф етовкаси)
тан нарх бахоси тариф микдори

Импорт устидан назорат киладиган тариф мамлакатнинг узида ухшаш товарларни ишлаб чикарувчилар устидан назорат килиб туради. Чунки бозорда ухшаш товарларнинг хажми купайиб кетса, унинг бахоси тушиб кетади ва ухшаш махсулотларни истеъмол киладиган истеъмолчиларнинг талаби бошка товарга эхтиёжини ортиришга олиб келади.

Халкаро савдо шартлари махсулот тан нархи (P_a), билан халаро бахонинг бир-бирига мос келишига (P_w) ва таклифга булган талабни импорт оркали кадирлашига олиб келади. Бу куйидаги схемада тасвирланган:

Бу тариф кулланилиши окибатида алпфетнинг микдорининг купайиши казфат килади Q_s Q_d . Бунда мамлакатда ишлаб чикарилган товарларни ишлаб чикарилишини Q_s дан mQ_d гача камаяди.

Мамлакатнинг узида чикарилган махсулотларни купайишининг сабаби мамлакатнинг узида ишлаб чикарувчилар тариф туламайдилар, дунё бозорига караганда юкори белгиланган сарф-харажатлар билан товар ишлаб чикарадилар.

Умуман олганда халкаро савдо шундай маблагки, унинг ёрдамида билан мамлакатдаги мутахасисликларни ривожлантириш, бир каторда уз захираларини ишлаб чикаришга каратишни купайтириш ва шу оркали махсулот микдорини ошириш мумкин. Суверент давлатлари, бир эффежли, эхтиёжли кидирувчи ва куп микдорда махсулотлар ишлаб чикарадилар ва ишлаб чикариш узаро савдо киладилар.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Т.А.Агапова. С.Ф.Серегина. «Макро — экономика» Москва, Изд-ва «ДИС» 1997 й.

2. Улмасов А, Тухлиев Н. Бозор иктисодиёти»
Тошкент -1991й.

3. К.Р.Маконеял, С.Л.Брю «Экономика».

4. Хакимова. М «Микроиктисодиёт», «Мехнат», Тошкент-1997й.

Мавзу-14: Тўлов баланси

Режа:

1. Тўлов баланси тушунчаси ва унинг таркиби;
2. Турли турдаги жорий тўлов баланслари;
3. Расмий ҳисоб-китоблар баланси;
4. Тўлов балансининг макроиқтисодий роли ва унинг инқирози;

Мамлакатнинг маълум бир вақт давомидаги барча халқаро иқтисодий фаолияти, шу жумладан ташқи савдо, капитал ва ишчи кучи миграцияси ҳам унинг тўлов балансида ўз аксини топади.

Мадамики, шар қандай ташқи иқтисодий битим валюталарни айирбошлаш билан кузатиладиган олди-сотти жараёни ҳисобланар экан, пировард натижалари ва харажатларида ифодаланлади. Бир томонидан хориждан тушадиган барча тушумларни, бошқа томонидан мамлакатнинг хорижга барча тўловларини кўрсатувчи ҳужжатга тўлов баланси деб аталади. Мамлакат тўлов балансининг тушумларни (кредит «+» белги) фақат экспорт орқали, яъни миллий товарларни хорижий валютага айирбошлаганда таъминлаш мумкин. Унинг харажат қисмини аксинча, хорижий товарларни сотиб олиш ёки импорт билан боғлиқ хорижий валютадаги харажатлари (дебит «-» белги) ифодалайди.

Бунда товар деганда айир бошлашнинг шар қагдай объекти: моддий маҳсулотлар хизматлар, ишчи кучи, капитал ва валютанинг ўзи тушунилади.

№	Моддалар	Кредит (+)	Дебет (-)	Соф кредит Соф дебет (+-)
I	Жорий операция			
1	Товарлар	125	-205	-80
2	Ташқи савдо балансидаги қолдиқ			-80
3	Хизматлар	35	-37	-2
4	Инвестициялар даромади	17	-10	7
5	Пул жўнатмаси	1	-8	-7
6	Жорий йил билан баланс қолдиғи			-82
II	Капиталлар харакати ҳисоби			
7	Инвестициялар ва капитал	90	-37	53
8	Капитал харакат			53

	баланс қолдиқ			
9	Жорий операция ва капитал харакати барча баланс қолдиғи			-29
III	Расмий резервлар	29		29

Юқорида келтирилган жадвалдан кўриниб турибди-ки, барча ташқи иқтисодий операциялар икки катта гуурхга бўлинади: жорий операциялар ва капитал харакати билан боғлиқ операциялар.

Жорий операцияларнинг асосий моддаси товарлар экспорти ва импорти хисобланиди, улар ўртасидаги фарқ ташқи савдо балансининг қолдиғи деб аталади. Келтирилган мисолда жорий операциялар бўйича баланс салбий қолдиққа эга (-82). Бу шун билдирдики, импорт операциялари натижасида мамлакатда хорижий валюталарга бўлган талаб, унинг эуспорт операциялар билан айтганда, бундай вазиятда мамлакат жорий операциялар бўйича тақчилликка эга ва уни қоплаш учун у ё қарз олади (узоқ ва қисқа муддатли кредитлар) ёки ўзининг кўчмас мулкни (ер, иншоотлар) ва молиявий активларини (акциялар ва облигациялар) сотади.

Бироқ, мамлакат жорий тўлов балансининг мусбат қолдиғига шам эга бўлиши мумкин, агарда унинг экспорт операциялари импорт операцияларидан ошиб кетса. У холда мамлакатда хорижий валюталар ортиқчилиги пайдо бўлади ва улар хориждан кўчмас мулкни отиб олишга ёки бошқа мамлакатларга қарз кўринишида йўналтирилиши мумкин.

Инвестициялаш ва кредитлаш билан боғлиқ операциялар тўлов балансининг кейинги бўлимида — капиталлар харакати хисобида акс эттирилади. Савдо балансидаги тақчиллик билан боғлиқ бўлган активларни сотиш ёки улар экспорти валюталар оқиб келишни таъминлайди ва бу капитални мамлакатга олиб кеклинишини билдиради.

Ва аксинча, импорт ёки бошқа мамлакатларда активларни сотиб олиш, валюта харажатлари билан боғлиқ бўлиб, капитални мамлакатдан чиқиб кетишини билдиради.

Жорий операциялар ва капиталлар харакати баланси бир бирлари билан жипс ўзаро боғланган:

I — чисини тақчиллиги (-82) капиталнинг соф оқиб келиши (53) билан молиялаштирилади. Бу икки бўлим аслида бир бирларини бараварлаштириб туриши лозим, аммо шаклида доимо тақчиллик ёки ортиқчалик холлари мавжуд. Шу сабабли турли малакатларни маркази банклари хорижий валюталар захираларини барпо этади. Улар валюта резервлари деб аталади ва умумий

балнсни тартибга солишда, унинг қолдиғини нольга келтиришда фойдаланди.

Тўлов баланси мамлакатни ташқи дунё билан ўзаро ҳисоб — китобларини ахволининг ифодалар экан, давлат уни мутаносиб ҳолда бўлишидан манфаатдордир. Бундай мутаносабликка қисқа муддат ичида валюта курсини ўзгартириш ҳисобига эришиш мумкин.

Валюта бозорига бостириб кириш (интервенция) ва марказий банкнинг ҳисоб ставкасининг ўзгартириш йўли билан миллий валюта курсини пасайтириш мумкин. Бу импорт ҳажмини қисқаришига ва экспорт ҳажмининг кўпайишига олиб келади. Оқибатда хорижий валюталар тушумининг ўсишига сабаб бўлади. Ҳукумат камдан-кам ҳолларда ўз валютасини девальвация қилишга ёки расмий бир мартталик кадрсизланишига йўл қуйиши мумкин.

Режа:

1. *Валюта курсларини белгиланиши.*
2. *Валюта курсларини аниқловчи омиллар.*
3. *Паритет назарияси.*
4. *Валюта курсларини тартибга солиши.*

Халқаро валюта муносабатлари пулнинг халқаро тўлов абаротида амал қилиши жараёнида вужудга келади. У ташқи савдо билан бирга пайдо бўлади ва ривожланишнинг узоқ йўлини босиб ўтади. Тарих давомида жаҳон пули шакиллари ва халқаро ҳисоб-китоб шакиллари ўзгаради. Бир вақтда валюта муносабатлари аҳамияти ўсди ва уларнинг нисбатан мустақиллик даражаси ошди. Таварлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучи ҳаракати мамлакатдан мамлакатга кўчадиган пул массалари оқими ёрдамида амалга ошади. Бу ҳолатни тартибга солиш зарурлиги халқаро валюта тизми ва жаҳон валюта тизмиларининг шаклланишига олиб келади. Валюта бу мамлакат пул бирлиги (сўм, доллар) жуда қисқа маънода - бу чет эл давлатларининг пул белгилари. Хар бир миллий бозор хусусий миллий валюта тизмига эга бўлади.

Хар қандай валюта тизмининг энг муҳим элементларидан бири валюта курси ҳисобланади. Валюта курси бир мамлакат валюта баҳосининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланишини кўрсатади. Валюта курслари турли тизмларда турлича белгиланади.

Олтин стандарт тизмида қайд қилинган валюта тизмининг мавжуд бўлишини кўзда тутаяди. Банклар ўзлари чиқарган банкнотларини олтинга алмаштирган. Олтин стандарт пул бирлигининг олтин нисбати мазмунига асосланади. Масалан: Фунт стерлингнинг олтин мазмуни олтиннинг 1-4 унциясига, АҚШ доллари эса 1/20 га тенг бўлса, уларнинг валюта курслари 1:5 нисбатда бўлади. Бу тизим 1879-1934 йилларда амал қилган.

Брентон-Вудс тизмида Резерв сифатида олтин билан бирга доллар чиққан. Келлишувга қўл қўйган давлатлар ўз валюталарининг курсини олтин ёки долларда қайд қилади. Доллар олтин билан боғланади (1 унция олтин-35доллар) ва асосий резерв ва ҳисоб-китоб валютаси деб тан олинади. АҚШ ўзига бошқа мамлакатларнинг марказий банклари учун қоғоз долларни олтиннинг қайд қилинган мазмуни бўйича алмаштириб бериш мажбуриятини олганди. Бу тизим 1944-1974 йилларда амал қилган.

Бошқариладиган сузиб юрувчи валюта тизмида валюта курси хар қандай бошқа баҳо каби талаб ва тақлифнинг бозор кучлари

орқали аниқланади. Бу тизим 1976 йилдан расман эълон қилинган.

Валюта курсларининг 2 та бир-бирига қарама — қарши вариантлари мавжуд бўлади:

1. Миллий валюталарнинг бир-бирига айирбошлаш курс талаб ва таклиф билан аниқланадиган эгилувчан ёки сузиб юрувчи валюта курслари тизими;

2. Қаттиқ қайд қилинган валюта курслари тизими. Бунда валюта курсларининг талаб ва таклиф курсларининг тебраниши натижасида ўзгаришига чет эл валюталари бозорининг амал қилишга давлатни аралашуви ёки бошқа механизмлар қаршилиқ кўрсатади.

Валюта курсларининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Уларни кўриб чиқайлик:

1. Истемолчи дидидаги ўзгаришлари. Истемолчиларнинг бошқа мамлакат буюмларига дидидаги ўзгаришлар, бу мамлакат валютасига талаб ва таклифни, унинг валюта курсини ўзгартиради.

2. Даромадлардаги нисбий ўзгаришлар. Агар бир мамлакатда миллий даромадни ўсиши, бошқа мамлакатдаги бу кўрсаткичнинг ўсишидан устун бўлса, бунда унинг валюта курси пасаяди.

3. Баҳодаги нисбий ўзгаришлар. Агар бир давлатда баҳо даражаси тез ўсса, истемолчилар чет элдан арзонроқ товар олишга ҳаракат қилишади ва валюта курсини оширишади.

4. Нисбий реал фоиз ставкаси. Агар бир давлатда фоиз ставкаси юқори бўлса, бошқа давлат валютасига талабни оширади, қадрини кўтаради.

5. Олиб сотарлик. Агар бир валюта курси пасайиши прагноз қилинса, уни ушлаб турувчилар бошқа валютага алмаштиришга ҳаракат қилинади ва курсни юборишади.

Давлат валюта курсини барқарорлаштириш учун валюта бозорининг амал қилишига бевосита ёки билвосита аралашуви зарур. Бунинг бир қатор усуллари мавжуд

1) Эҳтиёжлардан фойдаланиши. Валюта эҳтиёжлари алоҳида мамлакатлар эга бўлган чет мамлакат валюталарининг оддий захираси ҳисобланади.

2) Савдо сиёсати. Валюта бозорига таъсир кўрсатишнинг бошқа тадбирлари, савдо ва молиявий оқимлар устидан тўғридан тўғри назорат қилиш ҳисобланади. Масалан: Экспортни рағбатлантириш, импортни қисқартиради.

3) Валютали назорат. Валютали назорат шароитида ҳукумат миллий экспортчи олмаган барча тегишли чет эл валюталарини давлатга сотиш талаби билан чиқиб, уларнинг етишмаслиги муоммосини хал қилиши мумкин, кейин ҳукумат, ўз навбатида

чет эл валюталарининг бу катта бўлмаган захирасини турли миллий импортиёрлар ўртасида тақсимлайди. Шу йўл билан хукумат миллий импортни, миллий экспорт хисобида олинган чет эл валютаси миқдорига чеклайди.

4) Ички макроиқтисодий тартибга солиш. Валюта турли барқарорлигини ушлаб туришнинг охириги воситаси ички солиқ ёки пул сиёсатидан шундай фойдаланиши хисобланадики, бунда тегишли чет эл валютасининг етишмовчилиги бартараф этилади.

Валюта курслари динамикасига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар ичидан қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1) Миллий даромад ва ишлаб чиқариш харажатлар даражаси.

2) Пулнинг реал харид қилиш қобилияти ва мамлакатдаги инфляция даражаси.

3) Валюталар талаб ва таклиф таъсир кўрсатувчи тўлов баланси ҳолати.

4) Мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси.

5) Валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва хоказо.

Назарий жихатдан валюта курслари тебранишини тушунтириш, харид қилиш лаёқатини паритет (турли мамлакатлар пул бирликлари қийматининг бир-бирига нисбати) назарияси ёрдамида берилди. (Г. Кассил томонидан асослаб берилган). Бу назарияга кўра курсли нисбатларни аниқлаш учун, икки мамлакат истемолчилик таварлари шартли «халтаси» баҳоларини таққослаш талаб этилади. Масалан: Агар Ўзбекистонда бундай халта айтайлик 1100 сўм, АҚШда эса 10 доллар турса, 1100 ни 10 га бўлиб, 1 долларни баҳосини ҳосил қилсак, бу 110 сўмга тенг. Агар Ўзбекистондаги муомиладаги пул массасининг кўпайиши оқибатида таварлар баҳоси икки марта ошса, АҚШда ҳаммаси ўзгаришсиз қолади ва барча шароитлар тенг бўлганда долларнинг сўмга нисбатан айирбошлаш курси икки марта ошади.

Бозор иқтисодиёт шароитида асосан гиперинфляция рўй берганда харид қилиш лаёқатнинг паритет назарияси курсли нисбатларни олдиндан айтиш имконини беради. Валюта курсларининг ўзгариши экспорт маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар потенциол фойдалилигига таъсир кўрсатишга лаёқатли. Масалан: 1 АҚШ доллари 2,5 немис маркасига айирбошланса (1973 йилги расмий курс) немис экспортёрларининг тушуми 100 марка- 40 долларга тенг бўлади. Валюта курсларининг 1:1, 687 нисбатга ўзгариши (1991 йилдаги курс) соатининг ўзгармас ҳажмида тушумининг 39 долларга кўпайишига олиб келади. Валюта курсларининг миллий иқтисодиётга, ишлаб чиқаришга ва ундаги бандликка сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Миллий валюта курсининг пасайиши мамлакат экспортёрлари имкони-

ятларини оширади ва аксинча. Валюта курсларининг беқарорлиги ташқий иқтисодий алоқалар ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Унинг тебраниши халқоро битмларда ноаниқлик ва тахлика даражасини кучайтиради. Шу сабабли валюта курси ҳам мамлакат ичида ва ҳам халқаро муносабатларда тартибга солишнинг муҳим объекти ҳисобланади. Давлат бевосита тартибга солишнинг воситаси сифатида валютали интенвенция ва дисконт сиёсатидан фойдаланиш мумкин.

Дисконт-банклар томонидан олинadиган фоиз. Банк фоиз ҳисоб ставкасини ошириб ёки тушуриб чет эл капиталлари оқиб кириши ёки чиқиб кетишига таъсир кўрсатиш мумкин. Тартибга солишнинг кўпроқ универсал усули валютали интервенция ҳисобланади. Бундай марказий банклар таклифи етарли бўлмаган курси эса юқори бўлган чет эл валюталари сотади, таклиф ортиқча ва курси паст бўлганда сотиб олади. Бу билан талаб ва таклифни тенглаштириб, миллий валюта курси тебранишли чегарасини чеклайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. **Жўраев Т.Т.** «Жаҳон ҳўжалигининг иқтисодий ва оламшумул муоммолари».
2. Тошкент-1994й.
3. **Ҳакимова М.** «Макроиқтисодиёт»

*Вазирликнинг «Ўқув адабиётларни нашрга тайёрлаш»
марказида чоп этилди.*

Босишга руҳсат этилди: 24.02.2000 й. Бичими 84×108¹/₃₂.
Офсет қоғози. Шартли босма табағи 6,2. Алади 500.
Буюртма № 2. Таймс гарнитураси.